หมวดที่ ๔
รูปกลาปนัย
แสดงการเกิดขึ้นเป็นกลุ่มของรูปธรรม

"รูปกลาป" หมายถึง กลุ่มรูป คำว่า "กลาป" แปลว่า หมวด, หมู่, มัด, คณะ, กลุ่ม

ในปรมัตถทีปนีฎีกาแสดงว่า กลาปียนฺติ เอตฺถาติ กลาปฯ แปลว่า ธรรมชาติที่นับเป็นหมวด เป็นกลุ่ม เป็นคณะ ชื่อว่า *กลาป* ฉะนั้น รูปกลาปจึงหมายถึงรูปที่เป็นหมวดๆ, เป็นหมู่ๆ, เป็นคณะ หรือเป็นกลุ่ม ซึ่งแสดงว่าบรรดารูปธรรมทั้งปวงที่เกิดขึ้นนั้น ย่อมเกิดขึ้นเป็นหมู่, เป็นกลุ่ม ที่จะเกิดขึ้นตามลำพังรูปใดรูปหนึ่งโดยเฉพาะนั้นไม่มี เมื่อเป็นเช่นนี้ ในรูปกลาปหนึ่งๆ จะต้องมีสภาพความเป็นไปของกลุ่มรูปที่พร้อมเพรียงกัน เรียกว่า สหวุตฺติ ดังวจนัตถะว่า *"เอกุปฺปาท เอกนิโรธ เอกนิสฺสยา สหวุตฺติโน เอกวีสติ รูปกลาปา นามฯ"* แปลความว่า รูปที่เกิดขึ้นพร้อมเพรียงกัน ดับพร้อมกัน มีที่อาศัยร่วมกัน รวมองค์ประกอบทั้ง ๓ นี้ ชื่อว่า *รูปกลาป* มีจำนวน ๒๑ กลาป

การเกิดขึ้นและเป็นไปของรูปกลาป ที่เรียกว่า สหวุตฺติ จะต้องประกอบพร้อมด้วยองค์ ๓ คือ

๑. เอกุปปาทะ เกิดพร้อมกัน
๒. เอกนิโรธะ ดับพร้อมกัน
๓. เอกนิสสยะ มีที่อาศัย คือ มหาภูตรูปเดียวกัน

ความเป็นไปของรูปที่พร้อมด้วยองค์ทั้ง ๓ อย่างนี้แล้วจึงเรียกว่า"รูปกลาป"

รูปกลาป ตามนัยอภิธัมมัตถสังคหะ แสดงถึงจำนวนของรูปกลาป มี ๒๑ กลาป

คาถาสังคหะ

๘. กมฺมจิตฺโตตุกาหาร สมุฏฺฐานา ยถากฺกมํ
นว ฉ จตุโร เทฺวติ กลาปา เอกวีสติ ฯ

แปลความว่า รูปกลาป มีจำนวน ๒๑ เกิดจากกรรม, จิต, อุตุ อาหาร เป็นสมุฏฐานตามลำดับดังนี้ คือ กัมมชกลาป ๙, จิตตชกลาป ๖, อุตุชกลาป ๔, อาหารชกลาป ๒ รวม ๒๑ กลาป

ในจำนวนรูปกลาปทั้ง ๒๑ กลาปเหล่านี้ เมื่อนับจำนวนรูปที่เกิดขึ้นแต่ละรูปกลาปแล้ว ได้ ๒๓ รูป คือ ในรูป ๒๘ นั้น เว้นปริจเฉทรูป ๑ และลักขณรูป ๔ คงมี ๒๓ รูป ดังคาถาสังคหะที่แสดงว่า

คาถาสังคหะ

๙. กลาปานำ ปริจฺเฉท ลกฺขณตฺตา วิจกฺขณา
น กลาปงฺค มิจฺจาหุ อากาส์ ลกฺขณานิ จ ฯ

แปลความว่า อากาสรูป ๑, ลักขณรูป ๔ บัณฑิตทั้งหลายไม่แสดงว่าเป็นองค์ของกลาป เพราะรูปทั้ง ๕ นี้ เป็นเพียงส่วนแบ่งแยกรูปกลาป เป็นเครื่องหมายของรูปกลาปเท่านั้น

หมายความว่า ปริจเฉทรูปนั้น เป็นรูปที่กำหนดขอบเขตระหว่างรูปกลาปต่อรูปกลาป เป็นเพียงส่วนคั่นของรูปกลาป จึงไม่นับเข้าอยู่ในองค์ของกลาป

ส่วนลักขณรูป ๔ เป็นรูปที่เป็นเครื่องหมายของรูปกลาป จึงไม่นับเข้าเป็นองค์ของกลาปเช่นเดียวกัน

สำหรับจำนวนรูปกลาป ๒๑ กลาปนั้น จำแนกได้ดังนี้ คือ

กัมมชกลาป ๙

๑. จักขุทสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มีจักขุปสาท เป็นประธาน ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘, ชีวิตรูป ๑, จักขุปสาท ๑

๒. โสตทสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มีโสตปสาท เป็นประธาน ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘, ชีวิตรูป ๑, โสตปสาท ๑

๓. ฆานทสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มีฆานปสาท เป็นประธาน ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘, ชีวิตรูป ๑, ฆานปสาท ๑

๔. ชิวหาทสกกลาป หมายถึงกลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มีชิวหาปสาท เป็นประธาน ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘, ชีวิตรูป ๑, ชิวหาปสาท ๑

๕. กายทสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มีกายปสาท เป็นประธาน ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘, ชีวิตรูป ๑, กายปสาท ๑

๖. อิตถีภาวทสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มีอิตถีภาวรูป เป็นประธาน ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘, ชีวิตรูป ๑, อิตถีภาวรูป ๑

๗. ปุริสภาวทสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มีปุริสภาวรูป เป็นประธาน ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘, ชีวิตรูป ๑, ปุริสภาวรูป ๑

๘. วัตถุทสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มีหทยวัตถุรูป เป็นประธาน ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘, ชีวิตรูป ๑, หทยวัตถุรูป ๑

๙. ชีวิตนวกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๙ มีชีวิตรูป เป็นประธาน ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘, ชีวิตรูป ๑

อวินิพโภครูป ๘ เป็นรูปที่ไม่สามารถแยกจากกันได้ ประกอบด้วยรูป ๘ รูป ได้แก่ ปถวี, อาโป, เตโช, วาโย, วัณณะ, คันธะ, รสะและโอชะ ตามนัยแห่งรูปกลาป รูปเหล่านี้จะต้องประกอบเป็นพื้นฐานประจำ จึงชื่อว่า "สุทธัฏฐกลาป"

กัมมชกลาปทั้ง ๙ ประเภทนี้ เป็นรูปกลาปที่เกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐาน คือ กัมมชรูป ๑๗ (เว้นปริจเฉทรูป ๑) นั่นเอง ฉะนั้น กัมมชกลาป ๙ นี้ จึงเกิดได้เฉพาะแต่ในสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น และในคนหนึ่งๆ เกิดได้อย่างมาก ๘ กลาป

เพราะภาวทสกกลาปทั้ง ๒ จะเกิดพร้อมกันไม่ได้ ถ้าเป็นหญิงก็ต้องเว้นปุริสภาว-ทสกกลาป และถ้าเป็นชายก็ต้องเว้นอิตถีภาวทสกกลาป ฉะนั้น จึงมีได้เพียง ๘ กลาปเท่านั้น ที่กล่าวนี้ มุ่งหมายเอาแต่เฉพาะกัมมชกลาปโดยแท้เท่านั้น มิได้มุ่งหมายกัมมปัจจยอุตุชกลาป คือ รูปกลาปที่เกิดจากอุตุที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานด้วย

กัมมชรูป-กัมมชกลาป-กัมมปัจจยอุตุชกลาป

กัมมชรูป หมายถึง รูปที่เกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐาน มีจำนวน ๑๘ รูป

กัมมชกลาป เป็นกลุ่มรูปที่เกิดจากกรรม มีจำนวน๑๗ รูป(เว้นปริจเฉทรูป ๑)

กัมมปัจจยอุตุกลาป เป็นรูปกลาปที่เกิดจากอุตุที่มีอยู่ในกัมมชกลาป เช่น ผม, ขน, ฟัน, เขา, งา เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ ล้วนเป็นอุตุชรูปที่เกิดจากกัมมปัจจยอุตุชรูปบ้าง, จิตตปัจจยอุตุชรูปบ้าง, อุตุปัจจย-อุตุชรูปบ้าง, อาหารปัจจยอุตุชรูปบ้าง แต่มีกัมมปัจจยอุตุชรูปเป็นประธาน อุตุชรูปทั้ง ๓ เป็นส่วนประกอบ ซึ่งจะรู้ชัดในเวลาที่สัตว์ทั้งหลายตายลง เพราะตามธรรมดาสัตว์ทั้งหลายเมื่อตายลงแล้ว กัมมชรูป, จิตตชรูป และอาหารชรูปทั้ง ๓ นี้ ย่อมดับสิ้นไม่มีเหลือ คงเหลือแต่อุตุชรูปเท่านั้น อุตุชรูปที่เหลืออยู่นี้แหละ เป็นอุตุชรูป ๔ ชนิด คือกัมมปัจจยอุตุชรูป, จิตต-ปัจจยอุตุชรูป, อาหารปัจจยอุตุชรูป และอุตุปัจจยอุตุชรูป ย่อมตั้งอยู่ตามสมควร แม้รูปเหล่านี้จะเกิดขึ้นแก่สัตว์ ที่ยังมีชีวิตอยู่ก็ตาม ก็ไม่ใช่กัมมชกลาปโดยแท้ ฉะนั้นกัมมชกลาปที่เกิดอยู่ในคนหนึ่งๆ จึงมีได้อย่างมาก ๘ กลาป

จำแนกกัมมชกลาป ๙ โดยกาย ๓ ส่วน

ในร่างกายของมนุษย์เรานี้ แบ่งออกเป็น ๓ ส่วน คือ

๑. **อุปริมกาย** กายเบื้องบน นับแต่คอขึ้นไปถึงศีรษะ

๒. มัชฌิมกาย กายเบื้องกลาง นับตั้งแต่คอลงมาถึงสะดือ
๓. เหฏฐิมกาย กายเบื้องต่ำ นับแต่สะดือลงมาถึงเท้า

สำหรับฐานที่ตั้งของกัมมชกลาปในร่างกายของมนุษย์นั้น มีกัมมชกลาปเกิดได้ในส่วนทั้ง ๓ ต่างๆ ดังนี้ คือ

๑. อุปริมกาย มีกัมมชกลาปเกิดได้ ๗ กลาป คือ

๑) จักขุทสกกลาป ๒) โสตทสกกลาป
๓) ฆานทสกกลาป ๔) ชิวหาทสกกลาป
๕) กายทสกกลาป ๖) ภาวทสกกลาป
๗) ชีวิตนวกกลาป

๒. มัชฌิมกาย มีกัมมชกลาปเกิดขึ้นได้ ๔ กลาป คือ

๑) กายทสกกลาป ๒) ภาวทสกกลาป
๓) วัตถุทสกกลาป ๔) ชีวิตนวกกลาป

๓. เหฏฐิมกาย มีกัมมชกลาปเกิดได้ ๓ กลาป คือ

๑) กายทสกกลาป ๒) ภาวทสกกลาป
๓) ชีวิตนวกกลาป

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า ในส่วนทั้ง ๓ ของร่างกายเป็นฐานที่ตั้งของกายทสกลาป ภาวทสกกลาป และชีวิตนวกกลาป รวม ๓ กลาปนี้ มีอยู่ทั่วไปในร่างกาย เรียกรูปกลาปที่มีอยู่ทั่วไปในร่างกายนี้ว่า **สัพพฐานิกกลาป**

ส่วนอีก ๕ กลาป คือ จักขุทสกกลาป โสตทสกกลาป ฆานทสกกลาป ชิวหาทสกกลาป และวัตถุทสกกลาป มีฐานที่ตั้งอยู่ในที่บางแห่งโดยเฉพาะไม่เป็นไปโดยทั่วไป จึงได้ชื่อว่า **ปเทสกกลาป**

จิตชกลาป ๖

๑. สุทธัฏฐกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๘ ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘

๒. กายวิญญัตินวกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๙ ได้แก่ อวินิพ-
โภครูป ๘ กายวิญญัติ ๑
๓. วจีวิญญัติสัทททสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ ได้แก่ อวินิพ-
โภครูป๘ สัททรูป๑ วจีวิญญัติรูป๑
๔. ลหุตาทิเอกาทสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๑ ได้แก่ อวินิพ-
โภครูป๘ วิการรูป๓
๕. กายวิญญัติลหุตาทิทวาทสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๒ ได้แก่
อวินิพโภครูป ๘ วิการรูป ๓
กายวิญญัติรูป ๑
๖.วจีวิญญัติสัททลหุตาทิเตรสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๓ ได้แก่
อวินิพโภครูป ๘ สัททรูป ๑
วจีวิญญัติรูป ๑ วิการรูป ๓

จิตชกลาป ที่แสดงตามนัยพระอภิธัมมัตถสังคหะแสดงเพียง ๖ กลาปเท่านั้น ส่วนที่แสดงตามนัยวิสุทธิมรรคอรรถกถามี ๘ กลาป เพิ่มอีก ๒ กลาป คือ

๑. สัททนวกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๙ ได้แก่ อวินิพ-
โภครูป ๘ และสัททรูป ๑
๒. สัททลหุตาทิทวาทสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๒ ได้แก่ อวินิพ-
โภครูป ๘ สัททรูป ๑ วิการรูป ๓

ทั้ง ๒ กลาปนี้ ย่อมเกิดจากจิตเป็นสมุฏฐานได้

อธิบายความหมายของจิตชกลาปทั้ง ๖

๑. **สุทธัฏฐกกลาป** หมายถึง รูปกลาปที่เกิดจากจิตเป็นสมุฏฐาน เกิดขึ้นในขณะที่มิได้มีการเคลื่อนไหวกาย หรือมิได้มีการพูดจา และเปล่งเสียงอย่างใดอย่างหนึ่งออกมา ขณะนั้นมีจิตใจอ่อนเพลีย หรือไม่เข้มแข็ง ได้แก่รูปที่เป็นอาการหายใจเข้าออก หรือรูปที่แสดงอาการหน้าซีด, หน้าแดง, ขนลุก, ขนพองในเวลาโกรธ, เกลียด หรือกลัว เป็นต้น

๒. **กายวิญญัตินวกกลาป** หมายถึง รูปกลาปที่เกิดเมื่อเวลาเคลื่อนไหวร่างกาย

และไม่เป็นปกติ คือ เวลานั้นจิตใจอ่อนไม่เข้มแข็ง ได้แก่ รูปอิริยาบถต่างๆ ในการเดิน, ยืน, นั่ง, นอน, คู้, เหยียด, เหลียวซ้าย, แลขวา, เดินหน้า, ถอยหลัง เหล่านี้เป็นต้น เวลานั้นอยู่ในอาการอ่อนเพลีย

๓. **วจีวิญญัติสัทททสกกลาป** หมายถึง รูปกลาปที่เกิดขึ้นเมื่อเวลาพูด, อ่านหนังสือ, ร้องเพลง, สวดมนต์ เป็นต้น ที่ไม่เป็นไปตามปกติ คือ ในเวลานั้นรู้สึกไม่ค่อยสบาย หรือเกิดความท้อถอย ไม่เต็มใจพูด ไม่เต็มใจอ่าน เป็นต้น

๔. **ลหุตาทิเอกาทสกกลาป** หมายถึง รูปกลาปที่เกิดขึ้นในขณะที่มิได้มีการเคลื่อนไหวกาย, การพูด หรือ การออกเสียงอย่างหนึ่งอย่างใด ขณะนั้นจิตใจสบายเข้มแข็ง ดีใจ หน้าตาแจ่มใสชื่นบาน หรือมีอาการปิติ ขนลุกขนพอง เป็นต้น

๕. **กายวิญญัติลหุตาทิทวาทสกกลาป** หมายถึง รูปกลาปที่เกิดขึ้นเมื่อเวลาเคลื่อนไหวกายต่างๆ ขณะที่จิตใจปลอดโปร่งแจ่มใส เข้มแข็ง อาการยืน, เดิน, นั่ง, นอน เป็นต้น คล่องแคล่วสะดวกสบาย เป็นต้น

๖. **วจีวิญญัติสัททลหุตาทิเตรสกกลาป** หมายถึง รูปกลาปที่เกิดขึ้นเมื่อเวลาพูด, อ่านหนังสือ, ร้องเพลง, สวดมนต์ เป็นต้น ที่เป็นไปตามปกติในเวลาที่จิตใจปลอดโปร่งแจ่มใส เข้มแข็ง การพูด, การอ่าน เหล่านี้ ก็เป็นไปด้วยความคล่องแคล่วสะดวกสบาย

สำหรับจิตตชกลาปที่แสดงในวิสุทธิมรรคอรรถกถาว่า จิตตชกลาป มี ๘ กลาปนั้น โดยเพิ่ม *สัททนวกกลาป* และ *สัททลหุตาทิทวาทสกกลาป* นั้น ทั้ง ๒ กลาปที่เพิ่มขึ้นนี้ มีความหมายดังนี้ คือ

สัททนวกกลาป หมายถึง รูปกลาปที่เกิดขึ้นเมื่อเวลาที่มีเสียงปรากฏขึ้นโดยไม่เกี่ยวกับการพูด และเกิดขึ้นในเวลาที่จิตใจอ่อน ท้อถอยไม่เข้มแข็ง ได้แก่เสียงที่เกิดจากการถอนหายใจ, เสียงไอ, จาม, เรอ, หาว หรือเสียงคราง ขณะที่ไม่สบาย เป็นต้น

สัททลหุตาทิทวาทสกกลาป หมายถึง สัททนวกกลาปนั้นเอง เมื่อมีวิการรูป ๓ เกิดร่วมด้วย คือ เกิดในเวลาที่จิตใจสบาย เช่น เสียงหายใจ, ไอ, จาม, หาว

เหล่านี้ เป็นเสียงดังฟังชัด แสดงถึงจิตใจขณะนี้มีความสบายใจ แต่เสียงเหล่านี้มิใช่ เป็นเสียงที่เกี่ยวกับการพูด

จิตชรูป กับ จิตชกลาป

จิตชรูป หมายถึง รูปที่เกิดจากจิตเป็นสมุฏฐาน มีจำนวน ๑๕ รูป

ส่วนจิตชกลาป เป็นกลุ่มรูปที่เกิดจากจิต มีจำนวนรูปเพียง ๑๔ รูป (เว้นปริจเฉทรูป ๑)

จิตชรูปก็ดี จิตชกลาปก็ดี ย่อมเกิดได้กับสัตว์ที่มีขันธ์ ๕ และเกิดจากจิต ๗๕ ดวง ตามสมควรแก่จิตสมุฏฐานิกรูป เช่น จิตชกลาปที่ชื่อว่า สุทธัฏฐกกลาป นั้น เกิดได้จากจิต ๗๕ ดวง จิตชกลาปที่ชื่อว่า กายวิญญัตินวกกลาป, วจีวิญญัติสัทททสกกลาป, กายวิญญัติลหุตาทิทวาทสกกลาป และ วจีวิญญัติ-สัททลหุตาทิเตรสกกลาป ทั้ง ๔ กลาปนี้ เกิดได้จากจิต ๓๒ ดวง คือ

มโนทวาราวัชชนจิต	๑	—
กามชวนจิต	๒๙	— ๓๒
อภิญญาจิต	๒	—

จิตชกลาปที่ชื่อว่า **ลหุตาทิเอกาทสกกลาป** ย่อมเกิดได้จากจิต ๕๘ ดวง คือ

มโนทวาราวัชชนจิต	๑	๕๘
กามชวนจิต	๒๙	
อภิญญาจิต	๒	
อัปปนาชวนจิต	๒๖	

ฐานของจิตชกลาปในร่างกายของมนุษย์

ในอุปริมกาย คือ ร่างกายส่วนบน จิตชกลาป เกิดได้ทั้งหมด ๖ กลาป

ในมัชฌิมกาย และเหฏฐิมกาย คือ ร่างกายส่วนกลาง และส่วนล่าง มีจิตชกลาปเกิดได้เพียง ๔ กลาป คือ

สุทธัฏฐกกลาป
กายวิญญัตินวกกลาป
ลหุตาทิเอกาทสกกลาป
กายวิญญัติลหุตาทิทวาทสกกลาป

อุตุชกลาป

๑. สุทธัฏฐกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๘ ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘

๒. สัททนวกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๙ ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘, สัททรูป ๑

๓. ลหุตาทิเอกาทสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๑ ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘, วิการรูป ๓

๔. สัททลหุตาทิทวาทสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๒ ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘, สัททรูป ๑, วิการรูป ๓

อุตุชกลาปทั้ง ๔ นี้ ได้แก่ อุตุชรูป ๑๒ (เว้นปริจเฉทรูป ๑) อุตุชกลาปนี้เกิดได้ทั้งภายใน และภายนอกร่างกายของสัตว์ คือ เกิดได้ทั้งในสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต อุตุชกลาปที่เกิดภายในร่างกายของสัตว์ คือ ในสิ่งที่มีชีวิต ย่อมเกิดได้ทั้งหมด ๔ กลาป ส่วนที่เกิดภายนอกของสัตว์ คือ ในสิ่งไม่มีชีวิต ย่อมเกิดได้เพียง ๒ กลาป เท่านั้น

อุตุชกลาป ๔ ที่เกิดภายในสัตว์

๑. **สุทธัฏฐกกลาป** คือ อวินิพโภครูป ๘ ที่เกิดอยู่ในร่างกายของสัตว์ทั้งหลายนั่นเอง อุตุชกลาปนี้ เป็นกลาปที่เป็นพื้นฐานในการรักษารูปกลาปอื่นๆ

ถ้าไม่มีอุตุชกลาปนี้แล้ว รูปกลาปอื่นๆ มีกัมมชกลาปเป็นต้น ก็ไม่สามารถจะปรากฏขึ้นได้

สุธธัฏฐกลาปนี้ เกิดในเวลาที่ร่างกายของสัตว์อ่อนเพลีย ไม่สบาย เป็นต้น

๒. สัททนวกกลาป คือ อวินิพโภครูป ๘ และสัททรูป ๑ เกิดขึ้นเมื่อเวลามีเสียงปรากฏออกมาจากร่างกายโดยไม่เกี่ยวกับการพูด เช่น เสียงท้องลั่น, ท้องร้อง, กรน, เสียงลมหายใจ เสียงที่เกิดจากอุตุเหล่านี้ไม่ชัดเจน

๓. ลหุตาทิเอกาทสกกลาป คือ อวินิพโภครูป ๘, วิการรูป ๓ เกิดภายในร่างกายของสัตว์ที่มีชีวิต เมื่อเวลาที่ร่างกายของสัตว์นั้นๆ สบายแข็งแรงเป็นปกติ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ก็คือ สุทธัฏฐกกลาปนี้ เมื่อมีวิการรูป ๓ เกิดร่วมด้วยนั่นเอง

๔. สัททลหุตาทิทวาทสกกลาป คือ อวินิพโภครูป ๘,สัททรูป ๑,วิการรูป ๓ เกิดเมื่อเวลามีเสียงปรากฏออกมาจากร่างกาย เช่น เสียงลมหายใจ เป็นต้น แจ่มใสชัดเจน แต่ไม่ใช่เป็นเสียงเกี่ยวกับการพูด กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ สัททนวก-กลาปนี้ เมื่อมีวิการรูป ๓ เกิดร่วมด้วยนั่นเอง

อุตุชกลาป ๒ ที่เกิดภายนอกสัตว์

๑. สุทธัฏฐกกลาป ได้แก่ วัตถุสิ่งของต่างๆ บรรดามีที่ในโลกนี้ที่ในสิ่งที่ไม่มีชีวิตทั้งหลาย เช่น โต๊ะ, เก้าอี้, ภูเขา, ดวงอาทิตย์, ดวงจันทร์. ดวงดาวต่างๆ, ไฟ, ลม, แสงสว่าง และแม้เงา เป็นต้น เหล่านี้ย่อมมีแต่อวินิพโภครูป ๘ เท่านั้น

๒. สัททนวกกลาป ได้แก่ เสียงลมพัด, เสียงน้ำไหล, ไฟไหม้, เสียงรถ-เรือ-เครื่องบิน, เสียงกลอง, ฆ้อง, ระฆัง เป็นต้น เหล่านี้ มีอวินิพโภครูป ๘ กับสัททรูป ๑ รวม ๙ รูป

อุตุชรูป กับ อุตุชกลาป

อุตุชรูป เป็นรูปที่เกิดจากอุตุ มีจำนวน ๑๓ รูปดังกล่าวแล้ว ส่วนอุตุชกลาป เป็นกลุ่มรูปที่เกิดจากอุตุเป็นสมุฏฐาน มีจำนวนรูปเพียง ๑๒ รูป (เว้นปริจเฉทรูป ๑)

ฐานของอุตุชกลาปในร่างกายของมนุษย์

ในร่างกายทั้ง ๓ ส่วน คือ อุปริมกาย, มัชฌิมกาย และเหฏฐิมกายนั้น อุตุชกลาปทั้ง ๔ ย่อมเกิดขึ้นได้ นั่นคือ อุตุชกลาปทุกชนิดมีอยู่ทั่วไปในร่างกายของมนุษย์

สำหรับสุทธัฏฐกกลาป และ ลหุตาทิเอกาทสกกลาป เกิดอยู่เป็นประจำตามปกติอยู่แล้ว

ส่วนสัททนวกกลาป และ สัททลหุตาทิทวาทสกกลาป ไม่ได้เกิดอยู่เป็นประจำร่างกายของสัตว์ เกิดเป็นบางครั้งบางคราวเท่านั้น

อาหารชกลาป ๒

๑. สุทธัฏฐกกลาป หมายถึง กลาปมีจำนวน ๘ รูป ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘

๒. ลหุตาทิเอกาทสกกลาป หมายถึง กลาปมีจำนวน ๑๑ รูป ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘, วิการรูป ๓

อาหารชกลาปทั้ง ๒ นี้ ได้แก่ อาหารชรูป ๑๑ (เว้นปริจเฉทรูป ๑) ซึ่งเกิดได้เฉพาะภายในร่างกายของสัตว์เท่านั้น ความหมายของอาหารชกลาปทั้ง ๒ มีดังนี้

๑. **สุทธัฏฐกกลาป** เกิดเมื่อเวลาที่กินอาหารหรือยาต่างๆ เข้าไปแล้ว ไม่ทำให้ร่างกายสดชื่น กระปรี้กระเปร่า แข็งแรงขึ้น หรือเมื่อกินเข้าไปแล้ว กลับทำให้ร่างกายรู้สึกอึดอัดไม่สบาย หมายความว่า อาหารชกลาปเหล่านี้ ยังไม่ได้ประกอบด้วย วิการรูป ๓ นั่นเอง

๒. ลหุตาทิเอกาทสกกลาป เกิดเมื่อเวลาที่กินอาหารหรือยาต่างๆ เข้าไป แล้วทำให้ร่างกายรู้สึกสดชื่น กระปรี้กระเปร่า แข็งแรง หมายความว่า อาหารชกลาป ที่เกิดจากอาหารหรือยาเหล่านี้ มีวิการรูปทั้ง ๓ เข้าประกอบด้วยนั่นเอง

อาหารชกลาปทั้ง ๒ นี้ ต้องเกิดภายในสัตว์ คือ ในสิ่งที่มีชีวิต เพราะอาหารชกลาปจะเกิดขึ้นได้นั้น ต้องอาศัยโอชาที่อยู่ในร่างกายของสัตว์ เป็นผู้อุดหนุนแก่พหิทธโอชา คือ โอชาที่อยู่ในอาหารต่างๆ นอกร่างกายนั้น ฉะนั้น รูปอาหารต่างๆ ที่ยังไม่ได้บริโภคเข้าไปนั้น ไม่ใช่เป็นอาหารชกลาป เป็น อุตุชกลาป ทั้งสิ้น

บรรดาต้นไม้ต่างๆ ทั้งหลาย ที่เจริญงอกงามเติบโต ผลิดอกออกผลได้ ก็โดยอาศัยดิน, น้ำ และปุ๋ย เป็นต้น เราเข้าใจกันว่า ดิน, น้ำ และปุ๋ยนั้น ทำให้อาหารชกลาปเกิดขึ้นแก่ต้นไม้นั้น แต่ความจริงหาได้ทำให้อาหารกลาปเกิดขึ้นแก่ต้นไม้อย่างใดไม่ เพียงแต่ทำให้อุตุชกลาปเกิดขึ้นต่างหาก เพราะต้นไม้นั้นบริโภคอาหารอย่างสัตว์ไม่ได้ ดิน, น้ำ และปุ๋ย ที่รดลงไปนั้น ย่อมซึมเข้าไปในลำต้นโดยทางรากแก้ว และรากฝอยของต้นไม้เท่านั้น แต่เราเรียกกันโดยโวหารว่า "ต้นไม้กินอาหาร" เหมือนรถกินน้ำมันฉันนั้น ความจริงหาได้เป็นไปตามสมมุติโวหารนั้นไม่

อาหารชรูป กับอาหารชกลาป

อาหารชรูป เป็นรูปที่เกิดจากอาหารเป็นสมุฏฐาน มี ๑๒ รูป ดังกล่าวแล้ว

ส่วนอาหารชกลาป เป็นกลุ่มรูปที่เกิดจากอาหาร มีจำนวน ๑๑ รูป (เว้นปริจเฉทรูป ๑)

ฐานของอาหารชกลาปในร่างกายของมนุษย์

อาหารชกลาปทั้ง ๒ ชนิด ย่อมเกิดได้ทั่วไปในทุกส่วนของร่างกาย

รูปกลาปในอาการ ๔๒

ในอาการ ๔๒ ของร่างกายมนุษย์นั้น มีรูปกลาปเท่าใด แสดงไว้ดังนี้

๑. สสัมภารปถวี ๒๐ อาการ

ธาตุดินในร่างกายแสดงรูปกลาปไว้ ๒ นัย คือ

ก. เกิดในอาการ ๑๘ (เว้นอุทฺรียํ = อาหารใหม่ กรีสํ = อาหารเก่า) มีรูปกลาปเกิดได้ ๕ กลาป จำนวนรูป มี ๔๔ รูป คือ:-

กายทสกกลาป	๑ กลาป	มี ๑๐ รูป
ภาวทสกกลาป	๑ "	" ๑๐ "
จิตสุทธัฏฐกกลาป	๑ "	" ๘ "
อุตุสุทธัฏฐกกลาป	๑ "	" ๘ "
อาหารสุทธัฏกกลาป	๑ "	" ๘ "
รวม	๕ กลาป	มี ๔๔ รูป

ข. ในอาการ ๒ คือ อุทฺรียํ = อาหารใหม่ และกรีสํ = อาหารเก่า มีรูปกลาปเกิดขึ้นได้ ๑ กลาป จำนวน ๘ รูป คือ อุตุสุทธัฏฐกกลาป ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘ ที่เกิดจากอุตุเท่านั้น

๒. สสัมภารอาโป ๑๒ อาการ

ธาตุน้ำในร่างกาย แสดงรูปกลาปไว้ ๓ นัย คือ

ก. ในอาการ ๖ ได้แก่ ปิตฺตํ = น้ำดี, เสมฺหํ = เสมหะ, โลหิตํ = เลือด, เมโท = มันข้น, วสา = มันเหลว, ลสิกา = ไขข้อ รวม ๖ อาการนี้ มีรูปกลาปเกิดได้ ๕ กลาป จำนวนรูปมี ๔๔ รูป เท่ากันกับข้อ ๑ ก.

ข. ในอาการ ๔ ได้แก่ เสโท = เหงื่อ, อสฺสุ = น้ำตา, เขโฬ = น้ำลาย และสิงฺฆาณิกา = น้ำมูก รวม ๔ อาการนี้ มีรูปกลาปเกิดได้ ๒ กลาป จำนวนรูปมี ๑๖ รูป คือ

จิตสุทธัฏฐกกลาป	๑ กลาป	มี ๘ รูป
อุตุสุทธัฏฐกกลาป	๑ กลาป	มี ๘ รูป
รวม	๒ กลาป	๑๖ รูป

ค. ในอาการ ๒ ได้แก่ ปุพฺโพ = หนอง และมุตฺตํ = น้ำมูตร มีรูปกลาป ๑ กลาป คือ

อุตุสุทธัฏฐกกลาป ๑ กลาป มี ๘ รูป

๓. สสัมภารเตโช ๔ อาการ

ธาตุไฟในร่างกาย แสดงรูปกลาปไว้ ๒ นัย คือ

ก. ในอาการ ๓ ได้แก่

อุสมาเตโช = ไฟที่ให้ความอบอุ่นแก่ร่างกาย

ชิรณเตโช = ไฟที่บ่มให้ร่างกายทรุดโทรมเหี่ยวแห้ง

สันตาปนเตโช = ไฟที่ทำให้ร้อนเป็นไข้

รวม ๓ อาการนี้ มีรูปกลาป ๔ กลาป จำนวนรูป ๓๓ คือ

ชีวิตนวกกลาป ๑ กลาป มี ๙ รูป

จิตสุทธัฏฐกกลาป ๑ กลาป มี ๘ รูป

อุตุสุทธัฏฐกกลาป ๑ กลาป มี ๘ รูป

อาหารสุทธัฏฐกกลาป ๑ กลาป มี ๘ รูป

รวม ๔ กลาป ๓๓ รูป

ข. ในอาการอีก ๑ ได้แก่ ปาจกเตโช = ไฟธาตุที่ย่อยอาหาร มีรูปกลาป ๑ กลาป จำนวน ๙ รูป คือ *ชีวิตนวกกลาป*

๔. สสัมภารวาโย ๖ อาการ

ธาตุลมในร่างกาย มีแสดงรูปกลาปไว้ ๒ นัย

ก. ในอาการ ๕ ได้แก่

อุทฺธงฺคมวาโย = ลมที่พัดสู่เบื้องบน

อโธคมวาโย = ลมที่พัดลงสู่เบื้องต่ำ

กุจฺฉิสยวาโย = ลมที่อยู่ในช่องท้อง

โกฏฺฐาสยวาโย = ลมที่อยู่ในลำไส้

องฺคมงฺคานุสาริวาโย = ลมที่พัดอยู่ทั่วร่างกาย

รวม ๕ อาการนี้ มีรูปกลาปเกิดได้ ๔ กลาป มีจำนวน ๓๓ รูป เท่ากันกับข้อ ๓ ก.

ข. ในอาการ อสฺสาสปสฺสาสวาโย = ลมหายใจเข้าหายใจออก มีรูปกลาปเกิดได้ ๑ กลาป จำนวน ๙ รูป คือ

จิตสุทธัฏฐกกลาป ๑ กลาป มี ๘ รูป
และสัททรูป ๑ รวม ๙ รูป

หมวดที่ ๕

รูปปวัตติกมนัย
แสดงความเกิดดับของรูปตามลำดับ

รูปปวัตติกมนัย เป็นนัยแห่งการแสดงความเป็นไปของรูปธรรมตามลำดับ หรือนัยแห่งการเกิด-ดับ ของรูปธรรมตามลำดับ ความเป็นไปหรือความเกิด-ดับของรูปธรรม มีนัยแห่งการแสดง ๓ ประการ คือ :-

๑. ตามนัยแห่งภูมิ
๒. ตามนัยแห่งกาล
๓. ตามนัยแห่งกำเนิด

ต่อไปนี้ จักได้ขยายความตามนัยทั้ง ๓

๑. ตามนัยแห่งภูมิ

ความเกิดขึ้นและความเป็นไปของรูปธรรมในภูมิต่างๆ นั้น ย่อมมีรูปธรรมได้ตามควรแก่ภูมิ และบางภูมิ รูปธรรมเกิดขึ้นไม่ได้เลย ดังคาถาสังคหะแสดงว่า

คาถาสังคหะ

๑๑. อฏฺฐวีสติ กาเมสุ โหนฺติ เตวีส รูปิสุ[๑]
สตฺตรเสว สญฺญีนํ อรูเป นตฺถิ กิญฺจิ ปิฯ

---

๑. คาถาที่ ๑๑ เป็นคาถาสรุปเรื่องรูปปรมัตถ์ จึงจัดไว้ในตอนท้ายว่าด้วยเรื่องในรูปสังสารวัฏ

แปลความว่า ในกามภูมิ ๑๑ รูปทั้ง ๒๘ ย่อมเกิดได้ ในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสัญญสัตตภูมิ) รูป ๒๓ ย่อมเกิดได้, ในอสัญญสัตตภูมิ ๑ รูป ๑๗ ย่อมเกิดได้ในอรูปภูมิ ๔ แม้รูปอะไรก็เกิดไม่ได้เลย

คาถานี้เป็นหลักการที่แสดงถึงจำนวนรูปที่เกิดได้และเกิดไม่ได้ใน ๓๑ ภูมิคือ

๑) ในกามภูมิ ๑๑ ได้แก่ อบายภูมิ ๔ กามสุคติภูมิ ๗ รูปธรรมทั้ง ๒๘ รูป ย่อมเกิดได้โดยบริบูณ์ ไม่ยิ่งหย่อนกว่ากัน แต่เมื่อว่าโดยบุคคลแล้ว ถ้าเป็นเพศหญิงก็ต้องเว้นปุริสภาวะ ถ้าเป็นเพศชาย ก็ต้องเว้นอิตถีภาวะ นอกจากนั้น ผู้ใดมีตา, หู, จมูก เป็นต้น บกพร่องไปอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่าง ก็ต้องเว้นรูปนั้นๆ ออกไปตามสมควร เช่น ตาบอด, หูหนวก หรือเสียฆานประสาท เป็นต้น รูปเหล่านั้นก็ต้องเว้นไป แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อกล่าวโดยส่วนรวมแล้ว ในกามภูมิ ๑๑ รูปทั้ง ๒๘ ย่อมเกิดได้ ดังคาถาที่แสดงว่า อฏฺวีสติ กาเมสุ

๒) ในรูปภูมิ ๑๕ ได้แก่ ปฐมฌานภูมิ ๓, ทุติยฌานภูมิ ๓, ตติยฌานภูมิ ๓ และจตุตถฌานภูมิ ๖ (เว้นอสัญญสัตตภูมิ) มีรูปธรรมเกิดได้เพียง ๒๓ รูป กล่าวคือ ในรูปทั้งหมด ๒๘ นั้น รูปธรรมที่เกิดไม่ได้ในรูปภูมิ มี ๕ รูป คือ

ฆานปสาทรูป ๑, ชิวหาปสาทรูป ๑, กายปสาทรูป ๑ อิตถีภาวรูป ๑ และปุริสภาวรูป ๑ รวม ๕ รูป เพราะเหตุที่รูปทั้ง ๕ นี้ เป็นรูปที่สนับสนุนกามคุณอารมณ์โดยส่วนเดียว และบรรดาพรหมทั้งหลายที่เกิดในรูปภูมิทั้ง ๑๕ เหล่านั้น ล้วนเป็นบุคคลที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของรูปฌานกุศล ซึ่งปราศจากกามฉันทะด้วยอำนาจวิกขัมภนปหาน ฉะนั้น รูปทั้ง ๕ นี้ จึงเกิดไม่ได้ในบรรดารูปพรหมทั้งหลาย

ส่วนจักขุปสาทรูปกับโสตปสาทรูป ทั้ง ๒ นี้ ยังเกิดได้ในรูปพรหมบุคคล เพราะรูปทั้ง ๒ นี้ มิได้เป็นปัจจัยก่อให้เกิดกามคุณอารมณ์ อันจะเป็นโทษอย่างเดียว ย่อมให้คุณประโยชน์ได้เป็นอย่างมากอีกด้วย กล่าวคือ ตา หรือจักขุปสาท ย่อมมีคุณประโยชน์ในการที่จะได้เห็นการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบของผู้ทรงคุณอันประเสริฐ มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นต้น ที่เรียกว่า *ทัสสนานุตตริยคุณ*, หู

หรือโสตปสาทรูป ก็มีคุณประโยชน์ที่จะได้ฟังธรรมอันประเสริฐ และนำให้บรรลุมรรคผลพ้นจากวัฏฏทุกข์เรียกว่า **สวนานุตตริยคุณ** ดังนั้น รูปทั้ง ๒ คือ ตา และหูนี้จึงเกิดได้แก่รูปพรหมในรูปภูมิ ๑๕

จำนวนรูป ๒๓ ดังกล่าว จึงเกิดกับพวกพรหมในรูปภูมิ ๑๕ และจะไม่มีรูปใดรูปหนึ่งใน ๒๓ รูปนั้น ขาดตกบกพร่องเหมือนกามบุคคล เช่น ตาบอดหรือหูหนวกเลย แต่ตรงกันข้าม ตาและหูของพรหม กลับมีกำลังสามารถมองเห็นได้ในที่ไกลๆ และแม้เป็นรูปารมณ์ที่ละเอียด และหูของพรหมก็มีกำลังสามารถได้ยิน แม้ในที่ไกลแสนไกล และสัททารมณ์ที่มีความละเอียด จนถึงขนาดที่เรียกกันว่า พรหมเป็นผู้มีตาทิพย์, หูทิพย์

ฉะนั้น จำนวนรูปที่เกิดกับพรหม จึงมีจำนวนแน่นอน ๒๓ รูป ไม่ขาดตกบกพร่อง ดังคาถาแสดงว่า โหนฺตุ เตวีส รูปิสุ

๓) **ในอสัญญสัตตภูมิ ๑** ย่อมมีรูปเกิดได้เพียง ๑๗ รูปเท่านั้น ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘, ชีวิตรูป ๑, ปริจเฉท ๑, วิการรูป ๓ และลักขณรูป ๔ รูปอื่นๆ นอกจากนี้ เกิดไม่ได้ ทั้งนี้ก็เพราะพวกอสัญญสัตตพรหมทั้งหลายไม่มีนามธรรม คือ จิต และเจตสิกเกิดขึ้นเลย ดังนั้น รูปอันเป็นที่อาศัยเกิดของจิต และเจตสิกจึงไม่จำต้องเกิดขึ้นแก่อสัญญสัตตพรหม ส่วนภาวรูป ๒ ย่อมไม่มีแก่พรหมเพราะปราศจากกามราคะอยู่แล้ว จึงไม่จำเป็นแก่พรหมทั้งหลายอีก

ด้วยเหตุนี้ อสัญญสัตตพรหม จึงมีรูปเกิดได้เพียง ๑๗ รูปเท่านั้น ดังคาถาแสดงว่า สตฺตรเสวสญฺญีนำ

๔) **ในอรูปภูมิ ๔** ซึ่งเป็นภูมิของอรูปพรหมทั้งหลาย เกิดขึ้นด้วยอำนาจการเจริญปัญจมฌาน ที่เกี่ยวด้วยรูปวิราคภาวนา คือ ไม่ยินดีและไม่ปรารถนาในรูปธรรมทั้งปวง ฉะนั้น พวกอรูปพรหมทั้งหลาย จึงไม่มีรูปเกิดขึ้น ตลอดจนภูมิที่ชื่อว่า อรูปภูมิ ก็ไม่มีรูปอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นเช่นเดียวกัน ดังนั้น คาถาสังคหะจึงแสดงว่า อรูเป นตฺถิ กิญฺจิปิ

จำแนกรูป ๒๘ ที่เกิดในกามภูมิโดยสมุฏฐาน ๔

รูปที่เกิดได้ในกามภูมิทั้งหมด ๒๘ รูปนั้น เมื่อจำแนกโดยสมุฏฐานแล้วได้

สมุฏฐานครบทั้ง ๔ ทั้งจำนวนรูปสมุฏฐานก็เกิดขึ้นได้ครบบริบูรณ์ คือ

กัมมชรูป ๑๘, จิตตชรูป ๑๕, อุตุชรูป ๑๓, อาหารชรูป ๑๒ รวม ๕๘ รูป และในสมุฏฐานิกรูปทั้ง ๔ นี้ แต่ละสมุฏฐานย่อมมีลักขณรูปทั้ง ๔ ประการอยู่ด้วยทุกสมุฏฐาน กล่าวคือ ในกัมมชรูป ๑๘ ก็มีลักขณรูปทั้ง ๔ ได้แก่อุปจยกัมมชรูป, สันตติกัมมชรูป, ชรตากัมมชรูป และอนิจจตากัมมชรูป

ในจิตตชรูป, อุตุชรูปและอาหารชรูป ก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน เมื่อรวมลักขณรูปทั้ง ๔ ที่เกิดกับสมุฏฐานิกรูป๔ อย่าง ดังกล่าวแล้ว จึงเป็น ๑๖ และเมื่อนับรวมเข้ากับจำนวน ๕๘ รูปจึงรวมเป็นจำนวนรูปที่เกิดได้ในกามภูมิ ๗๔ รูป ในจำนวนรูปเหล่านี้ เมื่อนับตามธรรมดาสามัญแล้วก็คงได้แก่รูป ๒๘ นั่นเอง

จำนวนรูป ๒๓ ที่เกิดอยู่ในรูปภูมิ ๑๕ โดยสมุฏฐาน ๓

รูปที่เกิดได้ในรูปภูมิทั้ง ๒๓ รูปนั้น เมื่อจำแนกโดยสมุฏฐานแล้ว ย่อมได้ ๓ สมุฏฐาน (เว้นอาหารสมุฏฐาน) เพราะบรรดารูปพรหมทั้งหลายไม่ได้กินอาหารอย่างพวกมนุษย์หรือเทวดา พรหมทั้งหลายย่อมอิ่มอยู่ได้ด้วยปีติ ฉะนั้น ปีติจึงเท่ากับเป็นอาหารของพวกพรหม ด้วยเหตุนี้ รูปทั้ง ๒๓ ที่เกิดกับรูปพรหมบุคคลนั้นจึงไม่มีอาหารชรูป คือ รูปที่เกิดจากอาหารเป็นสมุฏฐานอยู่ด้วยเลย

สำหรับสมุฏฐานทั้ง ๓ ที่ให้รูปทั้ง ๒๓ เกิดได้นั้น มีดังนี้

กัมมชรูป ย่อมเกิดได้ ๑๓ รูป (เว้นฆานะ, ชิวหา, กาย และภาวะ๒)

จิตตชรูป ย่อมเกิดได้ทั้งหมด ๑๕ รูป

อุตุชรูป เกิดได้ทั้งหมด ๑๓ รูป

ทั้ง ๓ สมุฏฐานรูปเกิดได้รวมเป็น ๔๑ รูป และเมื่อรวมลักขณะรูป ๑๒ แล้วจึงรวมเป็นจำนวนรูปที่เกิดได้ในรูปภูมิ ๕๓ รูป ถ้านับอย่างธรรมดาสามัญแล้ว คงได้แก่รูป ๒๓ นั่นเอง

จำแนกรูป ๑๗ ที่เกิดอยู่ในอสัญญสัตตพรหมโดยสมุฏฐาน ๒

รูปที่เกิดในอสัญญสัตตพรหมจำนวน ๑๗ รูปนั้น เมื่อจำแนกโดยสมุฏฐานแล้ว ย่อมได้เพียง ๒ สมุฏฐาน คือ กัมมสมุฏฐาน และอุตุสมุฏฐาน เพราะ

อสัญญสัตตพรหม เป็นพรหมที่ไม่มีจิตเจตสิก ฉะนั้น รูปที่เกิดจากจิตเป็นสมุฏฐาน จึงไม่มี และรูปที่เกิดจากอาหารเป็นสมุฏฐานนั้น ก็ไม่มีเป็นธรรมดาของพวกรูปพรหมอยู่แล้ว ด้วยเหตุนี้ จิตตสมุฏฐานิกรูป และอาหารสมุฏฐานิกรูป จึงไม่มีแก่อสัญญสัตตพรหม

ในจำนวนรูปที่เกิดจากสมุฏฐานของอสัญญสัตตพรหมทั้ง ๒ นั้น กัมมชรูปย่อมเกิดได้ ๑๐ รูป ได้แก่อวินิพโภครูป ๘, ปริจเฉทรูป ๑, ชีวิตรูป ๑ รวมเป็น ๑๐ รูป อุตุชรูปย่อมเกิดได้ ๑๒ รูป (เว้นสัททรูป) รวมรูปเกิดได้ ๒๒ รูป และเมื่อรวมลักขณรูปของทั้ง ๒ สมุฏฐานอีก ๘ รูปแล้ว คงเป็นจำนวนรูปที่เกิดได้ในอสัญญสัตตภูมิ ๓๐ ถ้านับอย่างธรรมดาก็คงได้จำนวนรูป ๑๗ นั่นเอง

ข้อสังเกต การที่นับลักขณรูป๔ เข้ารวมกับรูปที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ นั้น เป็นการนับโดยส่วนรวม คือ กัมมชรูป๑๘ รวมกับลักขณรูป ๔ รวมเป็น ๒๒ รูป จิตตชรูป ๑๕ รวมกับลักขณรูป ๔ รวมเป็น ๑๙ ดังนี้เป็นต้น ถ้าหากจะนับลักขณรูป ๔ ของนิปผันนรูปโดยเฉพาะแล้ว ในกัมมชรูป ๑๘ นั้น มีนิปผันนรูป๑๗ (เว้นปริจเฉทรูป) และในนิปผันนรูป ๑๗ นั้น รูปหนึ่ง ๆ มีลักขณรูป ๔ เกิดอยู่ด้วย ฉะนั้น จึงรวมเป็นลักขณรูป ๖๘ และเมื่อรวมกับกัมมชรูป ๑๘ แล้ว จึงเป็นกัมมชรูป ๘๖

ในจิตตชรูป ๑๕ มีนิปผันนรูป ๙ คือ อวินิพโภครูป ๘, สัททรูป ๑ รวมเป็นนิปผันนรูป ๙ และในนิปผันนรูปทั้ง ๙ รูปหนึ่ง ๆ มีลักขณรูป ๔ รวมลักขณรูปได้ ๓๖ เมื่อรวมกับจิตตชรูปอีก ๑๕ แล้ว คงได้จิตตชรูป ๕๑

ในอุตุชรูป ๑๓ มีนิปผันนรูป ๙ เช่นเดียวกัน ฉะนั้น ลักขณรูป ๔ จึงมี ๓๖ และเมื่อรวมกับอุตุชรูปอีก ๑๓ แล้ว คงได้อุตุชรูป ๔๙

ในอาหารชรูป ๑๒ มีนิปผันนรูป ๘ คือ อวินิพโภครูป ๘ ฉะนั้น ลักขณรูป ๔ จึงเป็น ๓๒ เมื่อรวมกับอาหารชรูป ๑๒ แล้ว คงได้อาหารชรูป ๔๔

๓. ตามนัยแห่งกาล

การแสดงความเป็นไปของรูปตามนัยแห่งกาลนี้ หมายถึง รูปใดเกิดได้

และไม่ได้ในกาลใด กาลเวลาที่แสดงความเป็นไปของรูป มีอยู่ ๓ กาลด้วยกัน คือ

๑. *ปฏิสนธิกาล* หมายถึง เวลาที่นาม-รูป เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในภพใหม่

๒. *ปวัตติกาล* หมายถึง เวลาที่นาม-รูป ตั้งอยู่ในภพชาตินั้นๆ

๓. จุติกาล หมายถึง เวลาที่นาม-รูป เคลื่อนย้ายไปจากภพชาตินั้นๆ คือ เวลาที่ตายจากภพชาตินั้นๆ นั่นเอง

ในปริจเฉทที่ ๖ นี้ แสดงถึงความเป็นไปของรูปธรรมในกาลทั้ง ๓ ว่ารูปใดเกิดได้และไม่ได้ในกาลใดบ้าง ดังคาถาสังคหะ แสดงว่า

คาถาสังคหะ

๑๒ สทฺโท วิกาโร ชรตา มรณญฺโจปปตฺติยํ
น ลพฺภนฺติ ปวตฺเตตุ น กิญฺจิปิ น ลพฺภนฺติฯ

แปลความว่า สัททรูป ๑ วิการรูป ๕(วิญญัติรูป๒ และวิการรูป ๓)ชรตารูป๑ อนิจจตารูป ๑ รวม ๘ รูปนี้ **เกิดไม่ได้ในปฏิสนธิกาล** ส่วนในปวัตติกาลนั้น รูปใดที่จะเกิดไม่ได้นั้น ไม่มีเลย ย่อมเกิดได้ทั้งสิ้น)

คาถานี้ แสดงถึงรูปธรรมทั้งหมด ๒๘ รูป ที่เกิดขึ้นได้และไม่ได้ในกาลทั้ง ๓ คือปฏิสนธิกาล, ปวัตติกาล และจุติกาล ซึ่งจะได้ขยายความตามลำดับ ดังนี้

๑) ปฏิสนธิกาล ตามคาถาข้างต้นที่แสดงว่า สัททรูป ๑, วิการรูป ๕, ชรตารูป ๑ และอนิจจตารูป ๑ รวม ๘ รูปนี้ เกิดไม่ได้ในปฏิสนธิกาล หมายความว่า ในปฏิสนธิขณะของสัตว์ทั้งหลาย เสียงยังไม่มี, การพูดจา, การเคลื่อนไหวกาย และรูปเบา รูปอ่อน รูปอันควรแก่การงาน ตลอดจนกระทั่งรูปกำลังแก่ และรูปกำลังดับ ก็ยังมีไม่ได้

อุปมาเหมือนหม้อข้าวยกขึ้นตั้งบนเตาไฟ เมื่อเริ่มตั้งใหม่ๆ จะให้ข้าวนั้นเดือดและสุกขึ้นมาทันที ย่อมไม่ได้ ฉันใด ปฏิสนธิขณะของสัตว์ทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน จะให้รูปสำเร็จพร้อมในขณะแรกเกิดนั้น ก็ย่อมเป็นไปไม่ได้ ฉันนั้น

เมื่อแสดงว่า เฉพาะรูป ๘ รูป มีสัททรูปเป็นต้น ที่เกิดไม่ได้ในปฏิสนธิกาล

ฉะนั้น จึงเป็นที่เข้าใจได้ว่า รูปที่เหลืออีก ๒๐ รูป ย่อมเกิดได้ในปฏิสนธิกาล

รูป ๒๐ รูปที่เกิดได้ในปฏิสนธิกาลนั้น ได้แก่ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ หทัยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อวินิพโภครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑ อุปจยรูป ๑ และสันตติรูป ๑ รวม ๒๐ รูปนี้ เป็นกัมมชรูป คือ รูปที่เกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐานพวกเดียว ส่วนจิตตชรูป อุตุชรูป และอาหารชรูป ทั้ง ๓ พวกนี้ ย่อมเกิดไม่ได้ในปฏิสนธิกาล การเกิดขึ้นของรูป ๒๐ ในปฏิสนธิกาลนี้ เป็นการแสดงถึงจำนวนรูปที่จะเกิดขึ้นได้ในปฏิสนธิกาลทั้งหมด แต่เมื่อว่าโดยอุปาทขณะของปฏิสนธิจิตแล้ว จำนวนรูปย่อมเกิดได้ตามสมควรแก่ภูมิ และกำเนิดของสัตว์นั้นๆ

ตามอภิธัมมัตถสังคหะ แสดงรูปที่เกิดไม่ได้ในปฏิสนธิกาล ๘ รูป แต่ตามนัยอรรถกถาและฎีกาแล้วแสดงรูปที่เกิดไม่ได้ ๙ รูป เพิ่มสันตติอีก ๑ รูป ฉะนั้นในจำนวน ๒๘ เป็นรูปที่เกิดได้ในปฏิสนธิกาล ๑๙ รูป

๒) ปวัตติกาล ในปวัตติกาลรูปทั้ง ๒๘ ย่อมเกิดได้ตามสมควรแก่ภูมิและกำเนิดของสัตว์นั้น และรูปทั้ง ๒๘ รูปที่เกิดได้ในปวัตติกาลนั้น ย่อมเกิดได้ทั้งกัมมชรูป, จิตตชรูป, อุตุชรูป และอาหารชรูป ทุกสมุฏฐาน ย่อมเกิดได้ทั้งหมด

๓) จุติกาล ในจุติกาล คือในเวลาที่สัตว์ตาย รูปที่เกิดไม่ได้ คือ

รูปที่เกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ กัมมชรูปทั้งหมด และจิตตชรูปเฉพาะในจุติจิตของพระอรหันต์

ส่วนรูปที่ยังเกิดได้ในจุติกาล คือ

ก. จิตตชรูป ที่เกิดในอุปปาทขณะแห่งจุติจิตของสัตว์ในปัญจโวการภูมิ (เว้นจุติจิตของพระอรหันต์) ยังคงตั้งอยู่จนครบอายุ จึงดับ

ข. อาหารชรูป คือ รูปที่เกิดจากอาหารเป็นสมุฏฐาน เนื่องจากอาหารชรูปเกิดขึ้นได้ทุกๆ อนุขณะจิต ฉะนั้น ในภังคขณะของจุติจิต อาหารชรูปยังเกิดขึ้นเป็นครั้งสุดท้าย และตั้งอยู่ได้อีกประมาณเท่าอายุของจิต ๑๗ ดวง (๕๐ อนุขณะของจิต)

ค. อุตุชรูป คือ รูปที่เกิดจากอุตุเป็นสมุฏฐานยังเกิดได้เรื่อยไป กล่าวคือ

แม้หลังจากติชรูป คือ กัมมชรูป, จิตตชรูป และอาหารชรูป ดับลงแล้วก็ตาม การเกิดขึ้นติดต่อกันของอุตุชรูป ยังคงเกิดขึ้นได้ตลอดไป จนถึงเป็นซากศพแล้วก็ตาม

๓. ตามนัยแห่งกำเนิด

บรรดาสัตว์ทั้งหลายที่เกิดในภูมิต่างๆ นั้น เมื่อว่าโดยอาการที่เกิดขึ้น ที่เรียกว่า "กำเนิด" หรือตามบาลีว่า "โยนิ" นั้น มีการแสดงกำเนิดของสัตว์ทั้งหลายไว้ ๓ หรือ ๔ ประการ คือ

แสดงกำเนิดของสัตว์ ๓ ประการ

๑. สังเสทชะกำเนิด หมายถึง การเกิดขึ้นในเถ้าไคล หรือในยางเหนียว

๒. โอปปาติกะกำเนิด หมายถึง การเกิดผุดขึ้นโดยเติบโตทันที

๓. คัพภเสยยกะกำเนิดหมายถึง เกิดขึ้นภายในครรภ์มารดา

คัพภเสยยกะกำเนิดนี้ ยังแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. อัณฑชะกำเนิด หมายถึง เกิดภายในฟองไข่

๒. ชลาพุชะกำเนิด หมายถึง เกิดภายในมดลูก

แสดงกำเนิดของสัตว์ ๔ ประเภท

๑. สังเสสชะกำเนิด

๒. โอปปาติกะกำเนิด

๓. อัณฑชะกำเนิด

๔. ชลาพุชะกำเนิด

จักขยายความตามนัยแห่งกำเนิดทั้ง ๔ ต่อไปนี้ คือ

๑. สังเสทชะกำเนิด

สัตว์ที่ปฏิสนธิด้วยสังเสทชะกำเนิดนั้น ไม่ต้องอาศัยบิดามารดาเป็นปัจจัยให้เกิด แต่อาศัยเถ้าไคลที่ชุ่มชื้น, โลหิต หรือต้นไม้, ดอกไม้, ผลไม้ เป็นต้น เช่น

นางจิญจมานวิกา เกิดจากต้นมะขาม, นางเวฬุวดี เกิดจากต้นไผ่, นางปทุมวดี เกิดจากดอกบัว โอรสของนางปทุมวดี ๔๙๙ องค์ เกิดจากโลหิต เหล่านี้ เป็นต้น สัตว์ที่เป็นสังเสทชะกำเนิดนี้ ไม่ได้เกิดโดยมีร่างกายใหญ่โตขึ้นมาทันที แต่จะเกิดมาเป็นทารกเล็ก ๆ แล้วค่อย ๆ เจริญเติบโตขึ้นมาคล้ายพวกคัพภเสยยกะกำเนิด สัตว์ที่เป็นสังเสทชะกำเนิดนี้ มีได้ในกามภูมิ ได้แก่ มนุษย์, เทวดาชั้นต่ำ (ภุมมัฏฐเทวดา), สัตว์เดรัจฉาน, เปรต(เว้นพวกนิชฌามตัณหิกเปรต), อสุรกาย ส่วนสัตว์นรก, เทวดาชั้นสูง และพรหมทั้งหลาย ย่อมไม่มีสัตว์เป็นสังเสทชะกำเนิด

๒. โอปปาติกะกำเนิด

สัตว์ที่ปฏิสนธิด้วยโอปปาติกะกำเนิดนั้นไม่ต้องอาศัยอะไรเกิดหมายความว่า ไม่ต้องอาศัยทั้งครรภ์มารดา, ต้นไม้, ผลไม้, ดอกไม้ หรือที่ชุ่มชื้น แต่อาศัยอดีตกรรมอย่างเดียว เมื่อบังเกิดขึ้นนั้น เป็นการผุดเกิด มีร่างกายใหญ่โตขึ้นมาเต็มที่ทันที เหมือนวัตถุที่ตกลงมาจากฟ้า สัตว์ที่เป็นโอปปาติกะกำเนิดนี้ ได้แก่

มนุษย์ สมัยต้นกัปป์
เทวดาทั้ง ๖ ชั้น (เว้นเทวดาชั้นต่ำบางพวก)
พรหมทั้งหมด
เปรต รวมทั้งนิชฌามตัณหิกเปรต
อสุรกาย และสัตว์นรก

๓. อัณฑชะกำเนิด

สัตว์ที่ปฏิสนธิด้วยอัณฑชะกำเนิดนี้ ต้องอาศัยเกิดจากครรภ์มารดา และเมื่อเริ่มเกิด คือ ตั้งแต่ปฏิสนธิที่แรกนั้น ต้องอยู่ในฟองไข่ก่อน เมื่อมารดาคลอดฟองไข่ออกมาแล้ว จึงจะออกจากฟองไข่อีกทีหนึ่ง การเกิดของสัตว์ที่เป็นอัณฑชะกำเนิดนี้ จะค่อย ๆ เติบโตขึ้นตามลำดับ เช่น เป็ด, ไก่, นก, กา, จิ้งจก, ตุ๊กแก และงู เป็นต้น สัตว์ที่เป็นอัณฑชะกำเนิดนี้ ได้แก่ สัตว์ดิรัจฉาน, เปรต

บางจำพวก, เทวดาชั้นต่ำบางจำพวก, มนุษย์ที่เป็นอัณฑชะกำเนิดก็มี ที่แสดงไว้ในธรรมบทว่า

พระ ๒ องค์ ที่ชื่อว่า ทเวพาปติกเถระ ซึ่งเป็นลูกของโกนตะกินนรีนั้น เมื่อเกิดทีแรกเป็นฟองไข่ก่อน ต่อมาจึงออกจากฟองไข่นั้นอีกทีหนึ่ง

๔.ชลาพุชะกำเนิด

สัตว์ที่ปฏิสนธิด้วยชลาพุชะกำเนิด ต้องอาศัยเกิดจากครรภ์มารดา แต่ไม่ต้องมีฟองไข่หุ้มห่ออย่างอัณฑชะกำเนิด คลอดจากครรภ์มารดาเป็นตัวตนออกมาโดยตรง และเกิดเป็นทารกเล็กๆ ก่อน แล้วค่อยๆ เจริญเติบโตขึ้นตามลำดับ ได้แก่ มนุษย์, สัตว์ดิรัจฉาน, เทวดาชั้นต่ำ (ที่เป็นภุมมัฏฐเทวดาบางพวก) เปรต (เว้นนิชฌามตัณหิกเปรต), อสุรกาย (บางจำพวก)

แสดงกำเนิด ๔ ในภูมิต่างๆ

ในสัมโมหวิโนทนีอรรถกถา แสดงว่า

นิรเย ภุมฺมวชฺเชสุ เทเวสุ จ น โยนิโย
ติสฺโส ปุริมิกา โหนฺติ จตสฺโส ปิ คติฺตเย

แปลความว่า ในนิรยภูมิก็ดี, ในเทวภูมิ ๖ (เว้นภุมมัฏฐเทวดา) ก็ดี, ในนิชฌามตัณหิกเปรตก็ดี กำเนิด ๓ คือ สังเสทชะกำเนิด, อัณฑชะกำเนิดและชลาพุชะกำเนิด เหล่านี้ ย่อมมีไม่ได้ แต่ในคติ ๓ คือ มนุษย์, สัตว์ดิรัจฉาน, เปรต, อสุรกาย กำเนิดทั้ง ๔ ย่อมมีได้

ในคาถานี้ มิได้แสดงถึงกำเนิดที่มีได้ในรูปภูมิ ทั้งนี้ เพราะบรรดารูปพรหมทั้งหลายนั้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจของรูปาวจรกุศลที่เข้าถึงฌานเท่านั้น ฉะนั้นจึงมีกำเนิดเป็นหลายอย่างไม่ได้ คงมีแต่โอปปาติกะกำเนิดอย่างเดียว ต่างกับกามบุคคล ซึ่งมีกำหนดได้หลายอย่าง

จำแนกกำเนิด ๔ โดยกัมมชกลาป ๙

กลุ่มที่เกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐาน ที่เรียกว่า *กัมมชกลาป* ของสัตว์ทั้ง

หลายที่เกิดในกามภูมิ ๑๑ และรูปภูมิ ๑๖ นั้น เมื่อจำแนกโดยกำเนิด ๔ แล้ว ได้ดังนี้คือ :-

๑. **สังเสทชะกำเนิด** และ **โอปปาติกะกำเนิด** ที่เกิดในกามภูมิ ในปฏิสนธิกาล กัมมชกลาปเกิดได้ ๗ กลาป คือ

จักขุทสกกลาป, โสตทสกกลาป, ฆานทสกกลาป,
ชิวหาทสกกลาป, กายทสกกลาป, หทยทสกกลาป,
ภาวทสกกลาป

เมื่อว่าโดยโอมกนัย คือ นัยที่มีกัมมชกลาปเกิดได้อย่างน้อย เพราะมีกลาปที่ขาดตกบกพร่องได้ดังนี้ คือ

สังเสทชะกำเนิด กัมมชกลาป ย่อมขาดตกบกพร่องได้ ๔ กลาป ได้แก่ จักขุทสกกลาป, โสตทสกกลาป, ฆานทสกกลาป และภาวทสกกลาป

ทุคติโอปปาติกะกำเนิด กัมมชกลาปขาดตกบกพร่องได้ ๓ กลาป ได้แก่ จักขุทสกกลาป, โสตทสกกลาป, และภาวทสกกลาป

สุคติโอปปาคิกะกำเนิด ที่เป็นมนุษย์ (สมัยต้นกัปป์) กัมมชกลาปขาดตกบกพร่องได้ ๑ กลาป ได้แก่ ภาวทสกกลาป

ส่วนพวกโอปปาติกะกำเนิด ที่เป็นเทวดาทั้งหลายในปฏิสนธิกาลนั้น กัมมชกลาปย่อมเกิดครบสมบูรณ์ โดยไม่มีขาดตกบกพร่องเลย

สำหรับในปวัตติกาลนั้น สังเสทชะกำเนิด และโอปปาติกะกำเนิดที่เกิดอยู่ในกามภูมินี้ มี กัมมชกลาปเกิดได้ ๑ กลาป คือ *ชีวิตนวกกลาป* เกิดได้ตั้งแต่ฐีติขณะของปฏิสนธิกาล เป็นต้น

๒. **โอปปาติกะกำเนิด ที่เป็นรูปพรหมทั้งหลาย** (เว้นอสัญญสัตตพรหม) ในปฏิสนธิกาล กัมมชกลาปเกิดได้ ๔ กลาป คือ

จักขุทสกกลาป, โสตทสกกลาป,
วัตถุทสกกลาป และ ชีวิตนวกกลาป

ในปวัตติกาล ไม่มีกัมมชกลาปเกิดขึ้นอีกโดยเฉพาะ คงมีแต่กัมมชกลาป ๔ นั่นเอง

๓. **โอปปาติกะกำเนิด ที่เป็นอสัญญสัตตพรหม** ทั้งในขณะปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล กัมมชกลาปเกิดได้กลาปเดียว คือ ชีวิตนวกกลาป

๔. **คัพภเสยยกะกำเนิด** กัมมชกลาป ย่อมเกิดได้ดังนี้

ในปฏิสนธิกาล ว่าโดยอุกกัฏฐนัย คือ นัยที่เกิดได้มากที่สุด กัมมชกลาปย่อมเกิดได้ ๓ กลาป คือ

กายสกกลาป, ภาวทสกกลาป และวัตถุทสกกลาป เมื่อว่าโดยโอมกนัย คือ นัยที่เกิดได้น้อยที่สุด กัมมชกลาปย่อมเกิดได้ ๒ กลาป คือ

กายทสกกลาป และ วัตถุทสกกลาป

ส่วนภาวทสกกลาปนั้น อาจขาดตกบกพร่องได้ เช่น ผู้ที่เกิดมาโดยไม่มีเพศ

ในปวัตติกาล กัมมชกลาปเกิดได้อีก ๕ กลาป คือ

จักขุทสกกลาป, โสตทสกกลาป, ฆานทสกกลาป,

ชิวหาทสกกลาป และ ชีวิตนวกกลาป

ในจำนวนรูปกลาปทั้ง ๕ นี้ อาจมีกลาปใดกลาปหนึ่ง ที่ขาดตกบกพร่องได้ใน ๓ กลาปต่อไปนี้ คือ

จักขุทสกกลาป, โสตทสกกลาป และฆานทสกกลาป

สรุปว่า กัมมชกลาปที่เกิดขึ้นกับสัตว์ทั้งหลายในกามภูมิและรูปภูมิ ทั้งในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล มี ๘ กลาปแล้ว ในกามภูมิอาจมีขาดตกบกพร่องได้ ๕ กลาป ดังกล่าวแล้วนั่นเอง

แสดงการเกิดขึ้นของกัมมชกลาป ๕ ของคัพภเสยยกะกำเนิด

ในปรมัตถทีปนีฎีกา แสดงถึงการเกิดของกัมมชกลาปทั้ง ๕ ที่เกิดต่อจากปฏิสนธิกาล มีจักขุทสกกลาป เป็นต้น ของพวกคัพภเสยยกะกำเนิดไว้ว่า

ตโต ปรं ปวตฺติมฺหิ วฑฺฒมานสฺส ชนฺตุโน

จกฺขุทสกาทโย จ จตฺตาโร โหนฺติ สมฺภวา

แปลความว่า ในปวัตติกาล กัมมชกลาปทั้ง ๕ มีจักขุทสกลาป เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์ โดยค่อยๆ เจริญขึ้นตามสมควร

หมายความว่า ต่อจากปฏิสนธิกาลแล้ว กัมมชกลาป ๔ มีจักขุทสกกลาป เป็นต้น จะค่อยๆ เจริญขึ้นตามสมควร แต่ก็ไม่จำกัดลงไปว่า กัมมชกลาปใด จะเกิดก่อน หรือเกิดภายหลัง เป็นการแสดงรวมไปว่า จักขุทสกกลาป, โสตทกสกกลาป, ฆานทสกกลาป และชิวหาทสกกลาป ทั้ง ๔ กลาปนี้ ย่อมเกิดขึ้นในสัปดาห์ที่ ๑๑ ในระหว่าง ๗๐ หรือ ๗๗ วัน และเอาเป็นที่แน่นอนไม่ได้ว่ากลาปใดเกิดก่อน กลาปใดเกิดทีหลัง เพราะพระพุทธองค์มิได้ทรงแสดงกัมมชกลาปทั้ง ๙ โดยอุปัตติกมนัย แต่เป็นการแสดงโดยเทสนากมนัย เช่นเดียวกับการแสดงเรื่องขันธ์ ๕ หรือสัจจะ ๔ ในกถาวัตถุอรรถกถาแสดงว่า

เสสานิ จตฺตาริ สตฺตสตฺตติ รตฺติมฺหิ ชายนฺติ

แปลความว่า กัมมชกลาปทั้ง ๔ ที่เหลือจากกายทสกกลาป, ภาวทสก-กลาป, วัตถุทสกกลาป และชีวิตนวกกลาป ย่อมเกิดขึ้นในเวลา ๗๗ วัน หรือสัปดาห์ที่ ๑๑

สำหรับชีวิตนวกกลาป ย่อมเกิดขึ้นภายในสัปดาห์แรก หลังจากปฏิสนธิเป็นต้นไป คือในระหว่าง ๗ วัน

ส่วนชีวิตนวกกลาป ที่เกิดขึ้นในปวัตติกาลของพวกสังเสทชะกำเนิด และโอปปาติกะกำเนิดในกามภูมินั้นเกิดขึ้นได้ตั้งแต่ฐีติขณะของปฏิสนธิจิตเป็นต้นไป

แสดงความเจริญของรูปตั้งแต่ปฏิสนธิกาลของคัพภเสยยกะกำเนิด

ความเจริญแห่งรูปธรรมของสัตว์จำพวกคัพภเสยยกะกำเนิด ตั้งแต่ปฏิสนธิกาลจนถึงมือวัยวะครบถ้วนนั้น ในสคาถวัคคยักขสังยุตตบาลีที่แสดงว่า

ปฐมํ กลลํ โหติ กลลา โหติ อพฺพุทํ
อพฺพุทา ชายเต เปสิ เปสิ นิพฺพตฺตเต ฆโน
ฆนา ปาสาขา ชายนฺติ เกลา โลมา นขาปิจ

แปลความว่า

ในสัปดาห์แรกแห่งการปฏิสนธินั้น เกิดเป็น กลลรูป มีลักษณะเป็นหยาด**น้ำใสเหมือนน้ำมันงา**

ในสัปดาห์ที่ ๒ เกิดเป็น *อัพพุทรูป* มีลักษณะเป็นฟองสีเหมือนน้ำล้างเนื้อ
ในสัปดาห์ที่ ๓ เกิดเป็น *เปสิรูป* มีลักษณะเหมือนชิ้นเนื้อเหลว ๆ สีแดง
ในสัปดาห์ที่ ๔ เกิดเป็น *ฆนรูป* มีลักษณะเป็นก้อน มีสัณฐานเหมือนไข่ไก่
ในสัปดาห์ที่ ๕ เกิดเป็น *ปัญจสาขา* คือ รูปที่แตกออกเป็น ๕ ปุ่ม คือ แขน ๒, ขา ๒, ศีรษะ ๑ ต่อจากนั้น ในสัปดาห์ที่ ๑๒ ถึง ๔๒ ผม, ขน, เล็บ เหล่านี้ก็ปรากฏ

ข้อสังเกต รูปธรรมที่เกิดก่อนเป็นครั้งแรกในปฏิสนธิกาลนั้น ล้วนแต่เกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐานทั้งสิ้น ที่เรียกว่า กัมมชกลาป ส่วนรูปที่เกิดจากสมุฏฐานอื่น มีจิตตชรูป, อุตุชรูป และอาหารชรูป ในปฏิสนธิกาลรูปเหล่านี้ ยังเกิดไม่ได้ เพิ่งจะมาปรากฏในปวัตติกาล

แสดงการเกิดของจิตตชรูป, อุตุชรูป และอาหารชรูป

บรรดาสัตว์ทั้งหลาย ที่เกิดขึ้นในปัญจโวการภูมินั้น ปฏิสนธิจิตและกัมมชรูปเกิดพร้อมกันในปฏิสนธิกาล ส่วนจิตตชรูป, อุตุชรูป และอาหารชรูป ยังเกิดไม่ได้ในปฏิสนธิกาล ครั้นเมื่อปฏิสนธิจิตดับลงแล้ว จิตดวงที่ ๒ ที่เกิดต่อจากปฏิสนธิจิตนั้น ได้แก่ ปฐมภวังค์ และอุปปาทักขณะของปฐมวังค์นี้แหละย่อมกระทำให้จิตตชรูปตั้งต้นขึ้น และย่อมเกิดต่อ ๆ ไปทุกอุปปาทักขณะของจิต ส่วนตรงฐีติและภังคขณะของจิตนั้น จิตตชรูปเกิดขึ้นไม่ได้ เพราะจิตและเจตสิก นั้นย่อมมีกำลังอยู่ที่ตรงอุปปาทักขณะเท่านั้น

อุตุชรูป คือ รูปที่กระทำอุณภูมิความร้อน ให้เกิดขึ้นภายในร่างกายของสัตว์นั้น ย่อมตั้งต้นเกิดขึ้นที่ฐีติขณะของปฏิสนธิจิต และย่อมเกิดขึ้นได้เรื่อยไปทุก ๆ ขณะจิต เพราะอุตุชรูปนี้ เกิดขึ้นโดยอาศัยอุตุเป็นสมุฏฐาน มิใช่เกิดจากจิตเจตสิก จึงเกิดได้ประมาณทุก ๆ อนุขณะจิต แม้สัตว์นั้นตายลงแล้ว อุตุชรูปยังเกิดได้เรื่อยไป

อาหารชรูป ที่เกิดจากอาหารเป็นสมุฏฐานนั้น สำหรับสังเสทชะและโอปปาติกะบุคคลที่เกิดในกามภูมินั้น เมื่อปฏิสนธิแล้วก็กินอาหารได้ทันที ฉะนั้น อาหารชรูปของบุคคล ๒ จำพวกนี้ จึงตั้งต้นที่มโนทวารวิถี เกิดขึ้นภายหลังปฏิสนธิจิต และภวังคจิต และย่อมเกิดขึ้นได้ติดต่อกันไปทุก ๆ ขณะจิตเหมือน

อุตุชรูป เพราะอาหารชรูปนี้ เกิดขึ้นโดยอาศัยอาหารเป็นสมุฏฐาน ซึ่งมีอาหารชรูปเก็บสะสมไว้ภายใน ไม่ใช่เกิดจากจิตและเจตสิก ฉะนั้น จึงเกิดได้ทุกขณะจิตเช่นเดียวกัน

ส่วนพวกคัพภเสยยกะบุคคล อาหารชรูปย่อมเกิดขึ้นเมื่ออาหารต่างๆ ที่มารดาบริโภคเข้าไป และแผ่ซึมซาบเข้าไปในร่างกายของสัตว์ ที่อยู่ในครรภ์มารดานั้น ระยะเวลาที่อาหารตั้งต้นเกิดขึ้นแผ่ซึมซาบเข้าไปเลี้ยงร่างกายนั้น ในสัปดาห์แรกที่ยังเป็นกลละอยู่ อาหารยังแผ่เข้าไปไม่ได้ ต่อเมื่อสัปดาห์ที่ ๒ หรือสัปดาห์ที่ ๓ ที่เป็นอัพพุทะและเปสิสัตตาหะนั้น อาหารจึงจะเริ่มแผ่เข้าไปสู่ร่างกายของสัตว์นั้นได้ เมื่ออาหารชรูปเกิดขึ้นแล้วย่อมเกิดขึ้นต่อไปทุกๆขณะจิต สมดังที่พระพุทธองค์แสดงไว้ในสคาถวัคคยักขสังยุตตบาลีว่า

ยญฺจสฺส ภุญฺชติ มาตา อนฺนํ ปานญฺจ โภชนํ
เตน โส ตตฺถ ยาเปติ มาตุ กุจฺฉิคโต ติโร

แปลความว่า มารดาของทารกนั้น บริโภคอาหารใดๆ จะเป็นข้าวก็ดี เครื่องดื่มก็ดี ทารกที่อยู่ในครรภ์มารดา อันมีเครื่องหุ้มห่ออยู่นั้น ก็โดยอาศัยอาหารนี้ดำรงอัตภาพให้เป็นไปอยู่ในครรภ์มารดาได้

แสดงความเป็นไปของรูปที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ ในกามภูมิ

เมื่อได้แสดงการเกิดขึ้นของรูปธรรมจากสมุฏฐานทั้ง ๔ ในกามภูมิแล้ว พระพุทธองค์ได้แสดงความเป็นอยู่ของรูปธรรมเหล่านั้น

ดังพระบาลีสคาถวัคคยักขสังยุตตว่า

"อิจฺเจวํ ปฏิสนฺธิมุปาทาย กมฺมสมุฏฺฐานา, ทุติยจิตฺตมุปาทาย จิตฺตสมุฏฺฐานา, ฐีติกาลมุปาทาย อุตุสมุฏฺฐานา, โอชาผรณมุปาทาย อาหารสมุฏฺฐานา เจติจตุสมุฏฺฐานรูปกลาปสนฺตติ กามโลเก ทีปชาลา วิยนทิโสโต วิย จ ยาวตายุกมพฺโภจฺฉินฺนา ปวตฺตติ"

แปลความว่า โดยนัยดังกล่าวมาแล้วนั้น กัมมชรูปย่อมเกิดตั้งแต่อุปปาทักขณะของปฏิสนธิจิต, จิตตชรูปย่อมเกิดตั้งแต่ปฐมภวังคจิต, อุตุชรูปเกิดตั้งแต่ฐีติขณะปฏิสนธิจิต, อาหารชรูปเกิดตั้งแต่ขณะที่แผ่ซึมซาบทั่วไปในร่างกาย

การสืบต่อแห่งรูปกลาปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ ในกามภูมินี้ ย่อมเกิดได้ไม่ขาดสายจนตลอดชีวิต ประหนึ่งกระแสไฟฟ้า และกระแสน้ำ ฉะนั้น

แสดงความดับของสมุฏฐานิกรูปทั้ง ๔

พระพุทธองค์ทรงแสดงความดับของรูป อันเกิดแต่สมุฏฐานทั้ง ๔ ไว้ดังนี้ คือ :-

๑. มรณกาเล ปน จุติจิตฺโตปริสตฺตรสมจิตฺตสฺส ฐีติกาลมุปาทาย กมฺมช รูปานิ น อุปฺปชฺชนฺติ, ปุเรตรมุปฺปนฺนานิ จ กมฺมชรูปานิ จุติจิตฺต สมกาลเมว ปวตฺติตฺวา นิรุชฺฌนฺติ

แปลความว่า เมื่อเวลาใกล้จะตาย ตั้งแต่ฐีติขณะของจิตดวงที่ ๑๗ นับจากจุติจิตขึ้นไป กัมมชรูปใหม่ไม่เกิดอีก และกัมมชรูปที่เกิดขึ้นที่อุปปาทักขณะของจิตดวงที่ ๑๗ นี้ ย่อมตั้งอยู่ได้จนถึงจุติจิตแล้วดับลงพร้อมกับจุติจิตนั้น

๒. ตโต ปรं จิตฺตชาหารรูปญฺจ โวจฺฉิชฺชติ

แปลความว่า ภายหลังกัมมชรูปดับลงแล้ว จิตตชรูปและอาหารชรูปก็ดับลง

๓. ตโต ปรं อุตุสมุฏฐานรูปปรมฺปรา ยาว มตกเฬวรสงฺขาตา ปวตฺตนฺติ

แปลความว่า หลังจากติชรูป หรือกัมมชรูป จิตตชรูปและอาหารชรูป ดับลงแล้ว การเกิดขึ้นติดต่อกันแห่งอุตุชรูปก็เกิดขึ้นตลอดจนถึงกลายเป็นซากศพ

อธิบาย ในบาลีข้อที่ ๑ แสดงว่า กัมมชรูปเมื่อเริ่มเกิดตั้งแต่อุปปาทักขณะของปฏิสนธิจิต แล้วก็เกิดติดต่อกันเรื่อยไปทุกขณะจิตโดยไม่ขาดสายตลอดเวลาที่สัตว์นั้นยังมีชีวิตอยู่ จนกระทั่งถึงตาย และในเวลาที่ใกล้จะตาย กัมมชรูปเกิดเป็นครั้งสุดท้ายที่อุปปาทักขณะที่๑๗นับถอยหลังจากจุติจิตขึ้นไปแล้ว จะไม่มีเกิดอีก และกัมมชรูปนั้นจะดับลงพร้อมๆ กันกับจุติจิต (ภังคขณะ)

ในบาลีข้อที่ ๒ แสดงว่า นอกจากจุติจิตของพระอรหันต์แล้ว จุติจิตของปุถุชนและพระเสกขบุคคลทั้งหลาย ย่อมทำให้จิตตชรูปเกิดขึ้นได้ ฉะนั้นการเกิดขึ้นเป็นครั้งสุดท้ายของจิตตชรูป จึงเกิดขึ้นที่อุปปาทักขณะของจุติจิต

สำหรับพระอรหันต์นั้น จิตตชรูปเกิดขึ้นเป็นครั้งสุดท้ายที่อุปปาทักขณะของจิตดวงที่ ๒ นับถอยหลังจากจุติจิตขึ้นไป จึงแสดงว่า แม้จุติจิตจะดับลงแล้วก็ตาม คือผู้นั้นตายลงแล้ว แต่จิตตชรูปยังตั้งอยู่ต่อไปอีกเล็กน้อย กล่าวคือ ในปุถุชนหรือพระเสกขบุคคลนั้น เมื่อตายลงแล้ว จิตตชรูปยังคงตั้งอยู่ต่อไปได้อีกเท่ากับจิต ๑๖ ขณะ จึงดับลงส่วนพระอรหันต์เมื่อปรินิพพานแล้ว จิตตชรูปยังคงตั้งอยู่ต่อไปได้อีกเท่ากับจิต ๑๕ ขณะ แล้วจึงดับลง ตามที่ได้กล่าวมานี้เป็นการกล่าวตามสภาวะความเป็นไปแห่งนามวิถีและรูปวิถีเท่านั้น ถ้ากล่าวตามโวหารชาวโลกแล้ว กล่าวได้ว่า เมื่อตายลง จิตตชรูปก็ดับพร้อมกันไปด้วย ทั้งนี้เพราะความเกิด-ดับของจิตนั้นรวดเร็วมาก ชั่วเวลา ๑๕ หรือ ๑๖ ขณะจิตนั้นยังไม่เท่ากับหนึ่งในร้อยของวินาที

สำหรับอาหารชรูป เมื่อถึงภังคขณะของจุติจิต อาหารชรูปก็ยังเกิดขึ้นได้เป็นครั้งสุดท้าย และเมื่อจุติจิตดับลง คือผู้นั้นตายลง อาหารชรูปที่เกิดขึ้นเป็นครั้งสุดท้ายก็ยังคงตั้งอยู่ได้อีก ๑๗ ขณะจิต ที่กล่าวนี้ สำหรับกามบุคคลเท่านั้น ส่วนในพรหมทั้งหลาย ไม่มีอาหารชรูปเกิดอยู่แล้ว จึงไม่ต้องกล่าวถึง

ในบาลีข้อที่ ๓ แสดงว่า อุตุชรูปนั้นเกิดขึ้นได้ตลอดไป แม้จะตายลงแล้วเหลือแต่ซากที่กลายเป็นกระดูก หรือเถ้าถ่านไปแล้วก็ตาม อุตุชรูปก็ยังคงเกิดอยู่ได้ ทั้งนี้ เพราะอุตุชรูปนั้นเกิดอยู่ได้เรื่อย ๆ ไป จนกระทั่งถึงกาลที่โลกจะถูกทำลายลง ที่กล่าวมานี้ หมายถึง อุตุชรูปของสัตว์ที่เป็นสังเสทชะกำเนิด และคัพภเสยยกะกำเนิดเท่านั้น ส่วนอุตุชรูปของพวกโอปปาติกะกำเนิด เช่นสัตว์นรก, เปรต, อสุรกาย และเทวดา หรือพรหม เหล่านี้ เมื่อตายลง อุตุชรูป ย่อมดับลงพร้อมกัน ทั้งนี้ เพราะเมื่อถึงแก่ความตายลง ไม่มีซากศพหลงเหลืออยู่อีก เหมือนกับดวงประทีปที่ดับลง ฉะนั้น

คาถาที่แสดงถึงความวนเวียนของรูปในสังสารวัฏ

๑๐. อิจฺเจวํ มตสตฺตานํ ปุนเทว ภวนฺตเร
ปฏิสนฺธิมุปาทาย ตถารูปๆ ปวตฺตติ

แปลความว่า ในสันดานแห่งสัตว์ทั้งหลายที่ตายจากโลกนี้ไปแล้ว รูปทั้ง ๔ สมุฏฐาน ย่อมเกิดอีกในภพใหม่ ตั้งแต่ปฏิสนธิจิตเป็นต้นไป ทำนองเดียวกันกับในภพนี้ ดังได้พรรณนามาแล้วนั่นเอง.

- จบรูปปรมัตถ์ -

นิพพานปรมัตถ์

นิพพาน เป็นปรมัตถธรรม คือ ธรรมที่มีเนื้อความอันไม่วิปริตผันแปรอย่างหนึ่ง ในปรมัตถธรรม ๔ ประการ อันได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน

จิต เจตสิก และ รูป ได้แสดงมาแล้ว บัดนี้จะได้แสดงถึงนิพพานต่อไป

คาถาสังคหะ

๑๓. **ปทมจฺจุตมจฺจนฺตं อสงฺขตมนุตฺตรํ**
นิพฺพานมีติ ภาสนฺติ วานมุตฺตา มเหสโย

แปลความว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ผู้พ้นแล้วจากตัณหาเครื่องร้อยรัด ย่อมกล่าว สภาวธรรมชนิดหนึ่งที่เข้าถึงได้ มีอยู่โดยเฉพาะไม่เกี่ยวด้วยสังขตธรรม ไม่มีความตาย และก้าวล่วงจากขันธ์ ๕ เสียได้ ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัยใดๆ เรียกธรรมที่ประเสริฐสุดนั้นว่า **นิพพาน**

คาถานี้พระอนุรุทธาจารย์พรรณนาคุณของพระนิพพานไว้ ๕ บท คือ

๑. ปทं แปลว่า ส่วนหนึ่ง หมายความว่า เป็นปรมัตถธรรมชนิดหนึ่งที่เข้าถึงได้ และมีอยู่โดยเฉพาะ ในปรมัตถทีปนีฎีกาขยายความหมายออกไปว่า

วิสุ อสมฺมิสฺโส เกวโล อุปลพฺภมาโน เอโกปรมตฺถธมฺโมติ ปทं นาม ฯ

แปลความว่า สภาวธรรมอันเป็นส่วนหนึ่งของปรมัตถธรรมไม่คลุกเคล้าด้วยโลกียธรรมนั้น ชื่อว่า ปทะ ได้แก่นิพพาน หมายความว่า นิพพานนั้นเป็นสภาวธรรมชนิดหนึ่งซึ่งเข้าถึงได้ มีอยู่โดยเฉพาะไม่เกี่ยวกับสังขตธรรม

๒. อจฺจุตं แปลว่า ธรรมที่ไม่ตาย หมายความว่า ไม่มีความเกิดและไม่มีความตาย เพราะความตายจะมีได้ต้องอาศัยมีความเกิด เมื่อไม่มีความเกิดแล้วความตายก็มีไม่ได้

ในปรมัตถทีปนีฎีกาขยายความว่า จวนา ภาเวน อจฺจุตं สภาวธรรมที่ไม่แตกดับนั้น ชื่อว่า อัจจุตะ ได้แก่ นิพพาน

๓. อจฺจนฺตํ แปลว่า ธรรมที่เที่ยง คือ ก้าวล่วงขันธ์ ๕ ที่เป็นอดีตและอนาคต หมายความว่า พระนิพพานนั้นก้าวล่วงจากขันธ์ ๕ ที่ดับไปแล้วเป็นอดีต เรียกว่า ปุพพันตขันธ์ และก้าวล่วงขันธ์ ๕ ที่จะเกิดขึ้นข้างหน้าในอนาคต เป็นอปรันตขันธ์ ในปรมัตถทีปนีฎีกาขยายความว่า

ปุพฺพนฺตา ปรนฺเต อติกฺกม ปวตฺตตา อจฺจนฺตํ ฯ

แปลความว่า สภาวธรรมที่เกิดขึ้นโดยล่วงพ้นจากอดีตและอนาคต ชื่อว่า อัจจันตะ ได้แก่ พระนิพพาน

แม้จะมิได้แสดงการก้าวล่วงขันธ์ ๕ ที่เป็นปัจจุบันก็จริง แต่เมื่อแสดงถึงการก้าวล่วงขันธ์ ๕ ที่เป็นอดีตและอนาคตแล้ว การก้าวล่วงจากขันธ์ ๕ ที่เป็นปัจจุบันก็เป็นอันสำเร็จไปด้วย กล่าวคือ ขันธ์ ๕ ที่เกิดไปแล้ว และที่จะเกิดอีกต่อไปข้างหน้าไม่มี ขันธ์ ๕ ที่กำลังเกิดอยู่ก็ย่อมไม่มีเช่นเดียวกัน เพราะขันธ์ ๕ ที่เป็นปัจจุบันนี้แหละ ย่อมเป็นอนาคตขันธ์ของขันธ์ ๕ ที่ล่วงไปแล้ว และเป็นอดีตขันธ์ของขันธ์ ๕ ที่จะเกิดต่อไปในอนาคต ฉะนั้น จึงไม่จำเป็นต้องแสดงถึงการก้าวล่วงขันธ์ ๕ ที่เป็นปัจจุบันโดยเฉพาะอีก นั่นก็คือ พระนิพพานเป็นธรรมที่พ้นจากกาลทั้ง ๓ เรียกว่า เป็น **กาลวิมุต** และเป็นธรรมที่พ้นจากความเป็นขันธ์ทั้ง ๕ เรียกว่า **ขันธวิมุต**

๔. อสงฺขตํ แปลว่า ธรรมที่มิได้ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ หมายความว่า พระนิพพานไม่ใช่จิต เจตสิก รูป ที่เกิดขึ้นได้โดยมีปัจจัย ๔ คือ กรรม, จิต, อุตุ, อาหาร ปรุงแต่งในปรมัตถทีปนีฎีกา ขยายความว่า "สงฺขรณกิจฺจรหิตตฺตา อสงฺขตํฯ" แปลความว่า สภาวธรรมที่ปราศจากการปรุงแต่งนั้น ชื่อว่า อสังขตะ ได้แก่ **พระนิพพาน** เมื่อกล่าวโดยทั่วไปแล้ว อสังขตธรรมย่อมได้แก่ พระนิพพาน และบัญญัติ เพราะเป็นธรรมที่ปราศจากการปรุงแต่งใดๆ ในที่นี้มุ่งหมายเอาเฉพาะปรมัตถธรรมเท่านั้น อสังขตธรรม จึงได้แก่ พระนิพพาน ประการเดียว

๕. อนุตฺตรํ แปลว่า เป็นธรรมที่ประเสริฐ ได้แก่ พระนิพพาน หมายความว่า ธรรมอื่นๆ ที่จะประเสริฐกว่าพระนิพพานนั้นไม่มี ในปรมัตถทีปนีฎีกาแสดงว่า

อตฺตโน อุตฺตริตสฺส กสฺสจิ ธมฺมสฺส อภาวโต อนุตฺตรํฯ แปลความว่า สภาวธรรมที่เลิศล้ำกว่าธรรมทั้งหมดนี้ ชื่อว่า อนุตตระ ได้แก่ พระนิพพาน

เมื่อกล่าวโดยส่วนรวมแล้ว อนุตตรธรรม ก็คือ โลกุตรธรรม ได้แก่ โลกุตร-

จิต ๘ เจตสิก ๓๖ นิพพาน ในที่นี้ มุ่งหมายเอาพระนิพพานอย่างเดียว

วจนัตถะของนิพพาน

คำว่า "นิพพาน" เมื่อแยกศัพท์แล้วมี ๒ ศัพท์ คือ นิ+วาน **นิ** แปลว่า พ้น **วาน** แปลว่า ธรรมที่เป็นเครื่องร้อยรัด หมายถึง **ตัณหา** เมื่อรวม ๒ ศัพท์เข้าด้วยกันแล้วเป็น **นิวาน** แปลว่า ธรรมที่พ้นจากเครื่องร้อยรัด หรือธรรมที่พ้นจากตัณหาในอภิธัมมัตถสังคหะบาลี แสดงว่า

วาน สงฺขาตาย ตณฺหาย นิกฺขนฺตตฺตา นิพฺพานนฺฯ

แปลความว่า ธรรมชาติที่พ้นจากตัณหาเครื่องร้อยรัดนั้น เรียกว่า **นิพพาน** วจนัตถะอีกนัยหนึ่งแสดงว่า

วินติ สสิพฺพตีติ = วานนฺ แปลความว่า ธรรมชาติใดย่อมเป็นผู้เกี่ยวไว้ร้อยรัดไว้ ธรรมชาตินั้นชื่อว่า **วาน** ได้แก่ ตัณหา

วานโต นิกฺขนฺตนฺติ = นิพฺพานนฺ แปลความว่า ธรรมชาติใดย่อมพ้นจากความเกี่ยวโยงร้อยรัด ธรรมชาตินั้นชื่อว่า นิพพาน

อธิบายว่า บรรดาสัตว์ต่างๆ ทั้งหลายที่เวียนว่ายตายเกิดในโลกนี้ล้วนมีความเกิด-ความตาย ผ่านมาแล้วอย่างมากมายจนคำนวนนับไม่ได้ และจะต้องเวียนว่ายตายเกิดไปอีกนานเท่าใดก็กำหนดไม่ได้ ที่มีความเกิด-ความตายอยู่เรื่อยไปเช่นนี้ ก็เพราะอาศัยมีตัณหา คือ ความยินดีติดใจต้องการในอารมณ์ต่างๆ นั่นเอง เป็นผู้เกี่ยวโยงร้อยรัดเข้าไว้ไม่ให้หลุดพ้นจากความเกิด-ความตายไปได้ เหมือนหนึ่งช่างเย็บผ้าที่นำผ้าหลายชิ้นมาเย็บให้ติดกัน ฉันใด ตัณหาก็เปรียบเหมือนช่างเย็บผ้า ส่วนสัตว์ในภพใหม่เหมือนผ้าถูกช่างเย็บ ตัณหาเหมือนด้ายที่เย็บติดต่อเอาไว้เรื่อยๆ ไป ด้วยเหตุนี้ ตัณหา จึงชื่อว่า **วาน**

สำหรับพระนิพพาน เป็นธรรมชาติที่พ้นจากตันหาไปแล้วจึงได้ชื่อว่า นิวาน เช่นเดียวกับพระอรหันต์ทั้งหลายที่ได้ชื่อว่า พระขีณาสพ ซึ่งคำว่า **ขีณาสพ** นี้ เมื่อแยกศัพท์แล้วได้ ๒ ศัพท์ คือ ขีณ+อาสว = ขีณาสว หรือขีณาสพ "ขีณ" แปลว่า หมดสิ้น "อาสว" แปลว่า ธรรมที่หมักดอง หรือธรรมที่ไหลไปได้ใน ๓๑ ภูมิ ได้แก่ โลภะ, ทิฏฐิ, โมหะ, อาสวะ จึงเป็นชื่อของกิเลสเครื่องเศร้าหมอง

ของไม่ดี เมื่อเติมคำ "ขีณ" กลับเป็นสิ่งที่ดีไป หมายถึง สิ้นอาสวกิเลส ซึ่งว่าโดยบุคคลแล้ว ได้แก่ พระอรหันต์ทั้งหลาย มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นต้น ในวิสุทธิมรรคอรรถกถา แสดงลักษณะของพระนิพพานว่า

ตยิทำ สนฺติ ลกฺขณำ แปลความว่า นิพพานมีความสุขที่พ้นจากกิเลสเป็นลักษณะ

ความสุขของพระนิพพานนั้นไม่ใช่เป็นความสุขที่ได้รับจากการเสวยอารมณ์ ความสุขที่เกิดจากความสบายกาย สบายใจ เรียกว่า เวทยิตสุข คือ ความสุขที่เกิดจากการเสพอารมณ์ ฉะนั้น ตามความหมายของสุข จึงมี ๒ ประการ

เวทยิตสุข ได้แก่สุขจากเวทนา (การเสวยอารมณ์)

สันติสุข ได้แก่สุขที่เกิดจากการพ้นกิเลส คือ ที่ไม่มีกิเลสเกิด อันเป็นนิโรธสัจ ได้แก่ ความสุข ที่เป็นความพ้นทุกข์

แสดงประเภทของนิพพาน

ประเภทของพระนิพพาน มีการแสดงไว้เป็นหลายนัยด้วยกัน มี ๑ ประเภทบ้าง ๒ ประเภทบ้าง หรือ ๓ ประเภทบ้าง ดังจะได้กล่าวต่อไปนี้

นิพพาน ๑ ประเภท

โดยสภาวะลักษณะ นิพพานมีประเภทเดียว คือ **สันติลักษณะ** หมายถึง ความสงบจากกิเลสและขันธ์ ๕ ทั้งหลาย เพราะพระนิพพานนั้นไม่เหมือนกับวัตถุสิ่งของที่มีสิ่งเดียว แต่มีผู้มีใช้หลายคนจะใช้สิ่งของนั้นๆ พร้อมกันไม่ได้ ต้องผลัดกันใช้ทีละคน พระนิพพานหาได้เป็นเช่นนั้นไม่ พระอรหันต์ทั้งหลายเมื่อปรินิพพานแล้ว ย่อมเข้าถึงสันติสุขด้วยกันทั้งสิ้น คือ พ้นจากความเกิดและความตาย หรือถึงความดับสิ้นไปของตัณหา

นิพพานมี ๒ ประเภท

นิพพาน เมื่อกล่าวโดยปริยายแห่งเหตุ (การณูปจารณัย) โดยอาการของขันธ์แล้ว มี ๒ ประเภท คือ :-

๑. สอุปาทิเสสนิพพาน ได้แก่นิพพานที่เป็นไปกับขันธ์ ๕

๒. อนุปาทิเสสนิพพาน ได้แก่นิพพานที่ไม่มีขันธ์ ๕

จักได้ขยายความของนิพพานทั้ง ๒ ประเภท ดังนี้

๑. สอุปาทิเสสนิพพาน

สอุปาทิเสสนิพพาน หมายถึง นิพพานที่เป็นไปกับขันธ์ ๕ ได้แก่ วิบาก และกัมมชรูปที่เหลือจากกิเลสทั้งหลายที่ประหารลงได้ด้วยอรหัตตมัคคญาณแล้ว ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ ดังวจนัตถะแสดงว่า

๑) กมฺมกิเลเสหิ อุปาทียตีติ = อุปาทิ (วา) อารมฺมณกรณ วเสน ตณฺหา ทิฏฐีหิ อุปาทียตีติ = อุปาทิ แปลความว่า กรรมกิเลสเหล่านี้ย่อมยึดถือเอาขันธ์ ๕ คือ วิบากและกัมมชรูปว่าเป็นของเรา ฉะนั้น ขันธ์ ๕ คือ วิบากและกัมมชรูปนี้ ชื่อว่า **อุปาทิ** หรืออีกนัยหนึ่งแปลความว่า ตัณหาและทิฏฐิเหล่านี้ย่อมยึดถือเอา ขันธ์ ๕ คือ วิบากและกัมมชรูปโดยกระทำให้เป็นอารมณ์ของเรา ฉะนั้น ขันธ์ ๕ คือ วิบากและกัมมชรูปนี้ ชื่อว่า อุปาทิ

๒) สิสฺสติ อวสิสฺสตีติ = เสโส

อุปาทิ จ เสโส จาติ = อุปาทิเสโส

แปลความว่า ขันธ์ ๕ คือ วิบากและกัมมชรูป ชื่อว่า เสสะ เพราะเป็นส่วนที่เหลือจากกิเลสที่ถูกประหารแล้ว, ขันธ์ ๕ คือ วิบากและกัมมชรูป ชื่อว่า **อุปาทิ** ด้วย ชื่อว่า **เสสะ** ด้วย เพราะถูกกรรมและกิเลสยึดถือเอาว่าเป็นของเรา หรือถูกตัณหาหรือทิฏฐิยึดถือเอาโดยการกระทำให้เป็นอารมณ์ และเป็นธรรมที่ยังเหลืออยู่จากกิเลส ฉะนั้น ขันธ์ ๕ คือ วิบากและกัมมชรูป เหล่านี้ ชื่อว่า **อุปาทิเสส**

หมายความว่า วิบากและกัมมชรูปที่วนเวียนอยู่ในสังสารวัฏฏ์เหล่านี้ ย่อมมีการเกิดเกี่ยวเนื่องกับกิเลสอยู่เสมอครั้นเมื่ออรหัตตมัคประหารกิเลสทั้งหลาย หมดสิ้นแล้ว และวิบากและกัมมชรูป ซึ่งเป็นผลของกิเลสนั้นยังหลงเหลืออยู่ ฉะนั้น วิบากและกัมมชรูปนี้แหละ จึงได้ชื่อว่า อุปาทิเสส เมื่อว่าโดยบุคคลาธิฏฐานแล้ว ก็ได้แก่ พระอรหันต์ที่ยังมีร่างกายและชีวิตอยู่นั่นเอง

๓) สห อุปาทิเสเสน ยา วตฺตตีติ = สอุปาทิเสสา แปลว่า นิพพานใด ย่อมเกิดพร้อมด้วยวิบากและกัมมชรูปที่เหลือจากกิเลสทั้งหลายนั้น นิพพานนั้น ชื่อว่าสอุปาทิเสสได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ทั้งหลายที่เข้าไปรู้แจ้งโดยความเป็นอารมณ์

ที่ว่านิพพานที่เกิดพร้อมด้วยวิบากและกัมมชรูปนั้น ไม่เหมือนกับจิตที่เกิดพร้อมกับเจตสิก มุ่งหมายเอาวิบากและกัมมชรูปที่ยังเหลืออยู่นั้น เป็นเหตุให้รู้แจ้งพระนิพพาน

๒. อนุปาทิเสสนิพพาน

อนุปาทิเสสนิพพาน หมายถึง นิพพานที่ไม่มีขันธ์ ๕ คือ วิบากและกัมมชรูปไม่มีเหลืออยู่ได้แก่นิพพานของพระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้วมีวจนัตถะแสดงว่า

นตฺถิ อุปาทิเสโส ยสฺสาติ = อนุปาทิเสโส แปลความว่า ขันธ์ ๕ คือ วิบากและกัมมชรูปที่เหลือไม่มีแก่นิพพานใด ฉะนั้น นิพพานนั้นชื่อว่า อนุปาทิเสส

ในปรมัตถทีปนีฎีกา แสดงว่า

จุติ อนนฺตเร ขนฺธานมนุปฺปาโท อนุปาทิเสส นามฯ แปลความว่า สภาพที่ไม่เกิดซึ่งขันธ์หลังการดับของพระอรหันต์นั้น ชื่อว่า อนุปาทิเสสนิพพาน

การแสดงนิพพานมี ๒ ประเภท ที่แสดงโดยการณูปจารนัย คือโดยปริยายแห่งเหตุนี้ หมายความว่า วิบากและกัมมชรูปที่ยังเหลืออยู่ และไม่มีเหลืออยู่ทั้ง ๒ ประเภทนี้เป็นเหตุให้รู้ถึงสภาวะของพระนิพพาน ด้วยเหตุนี้พระพุทธองค์จึงแสดงนิพพาน มี ๒ ประเภท ตามเหตุดังกล่าวแล้วนั้น เป็นการแสดงโดยปริยาย

อีกประการหนึ่ง สอุปาทิเสสนิพพาน จะเรียกว่า **ทิฏฐธัมมนิพพาน** ก็ได้ เพราะพระอรหันต์ทั้งหลายผู้เข้าไปรู้แจ้งพระนิพพานนั้นยังมีชีวิตอยู่

ส่วนอนุปาทิเสสนิพพาน จะเรียกว่า **สัมปรายิกนิพพาน** ก็ได้ เพราะพระอรหันต์ทั้งหลาย เมื่อเข้าถึงปรินิพพานแล้ว ภพหน้าต่อไปก็ไม่มี จึงเข้าถึงพระนิพพานนั้นเอง

นิพพาน มี ๓ ประเภท

นิพพานนั้น เมื่อกล่าวโดยอาการเข้าถึง หรือโดยอาการเป็นไป และอาศัยความรู้สึกในนิพพานอารมณ์แล้ว มี ๓ ประเภท คือ :-

๑. อนิมิตตนิพพาน

๒. อัปปณิหิตนิพพาน

๓. สุญญตนิพพาน

๑. อนิมิตตนิพพาน

อนิมิตตนิพพาน หมายถึง ภาวะของนิพพานนั้นไม่มีนิมิตเครื่องหมาย รูปร่าง สัณฐาน สีสันวรรณะอย่างใด

ในปรมัตถทีปนีฎีกา แสดงว่า

กิเลสานํ ชรามรณา ทีนญฺจ วตฺภูตสฺส นิมิตฺตตสฺส อภาวา อนิมิตฺโตนามฯ แปลความว่า การสงัดจากนิมิตอารมณ์ที่ยังให้เกิดกิเลสหรือชรามรณธรรม เป็นต้นนั้น ชื่อว่า อนิมิตตนิพพาน

หมายความว่า พระโยคาวจรผู้เจริญวิปัสสนาภาวนานั้น ย่อมเห็นความเกิดดับแห่ง รูป-นาม โดยความเป็นไตรลักษณ์ก่อนเห็นแจ้งพระนิพพาน ถ้าการเห็นไตรลักษณ์ของพระโยคาวจรนั้นเห็นโดยความไม่เที่ยงเป็นอนิจจัง ปราศจากนิมิตเครื่องหมายในอารมณ์วิปัสสนานั้น และเพ่งอารมณ์โดยความเป็นอนิจจัง ต่อไปจนบรรลุมรรคผล มีนิพพานเป็นอารมณ์ นิพพานที่เป็นอารมณ์แก่พระโยคาวจรผู้เห็นโดยความเป็นอนิจจังนั้น ชื่อว่า อนิมิตตนิพพาน และผู้ที่จะมีอนิมิตตนิพพานเป็นอารมณ์นี้ ต้องอาศัยบุญญาธิการแต่ชาติปางก่อนอบรมไว้แรงด้วยศีล

ธรรมดาอารมณ์ของผู้เจริญวิปัสสนานั้น ย่อมมีรูป-นามเป็นอารมณ์ และรูปคือรูปขันธ์นั้น ย่อมมีรูปกลาปเกิดร่วมกันอยู่ ฉะนั้น รูปร่างสีสันวรรณะจึงปรากฏได้ ส่วนนาม คือ นามขันธ์ ๔ มีจิตและเจตสิกเกิดร่วมกัน แม้รูปร่างสัณฐาน สีสันวรรณะไม่ปรากฏเหมือนรูปขันธ์ก็จริง แต่ความเกิด-ดับสืบต่อของนามขันธ์ทั้ง ๔ นั้น พระผู้มีพระภาคและปรจิตตวิชานนอภิญญาลาภีบุคคลทั้งหลาย ย่อมกำหนดรู้เห็นได้ด้วยสามารถแห่งปัญญาคล้ายกับว่า นามขันธ์ ๔ เหล่านี้มีรูปร่างสัณฐาน ฉะนั้น จึงยังมีนิมิตเครื่องหมาย แต่สำหรับความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้น ไม่เป็นเช่นรูปนามนั้นแต่ประการใดเลย จึงได้ชื่อว่า อนิมิตต-นิพพาน

๒. อัปปณิหิตนิพพาน

อัปปณิหิตนิพพาน ภาวะของนิพพานนั้นไม่มีอารมณ์อันเป็นที่น่าปรารถนาและไม่มีตัณหา อันเป็นตัวต้องการอยู่ในนิพพานอารมณ์นั้น กล่าวคือ สังขตธรรมทั้งหลาย อันได้แก่ รูปธรรมและนามธรรมก็ดี เหล่านี้ต้องมีสภาพปณิหิตะ คือ มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะ หรือมีตัณหาในสังขตธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้ง ๒ อย่าง แม้โลกุตตรจิตและเจตสิกที่ประกอบเหล่านี้จะไม่มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะ และไม่มีตัวตัณหาอยู่ก็จริง แต่ยังไม่พ้นจากความเป็นปณิหิตธรรม เพราะต้องเกิดอยู่กับบุคคล แต่นิพพานนั้นเป็นธรรมภายนอกมิได้เกิดอยู่ภายในบุคคล ฉะนั้น จึงชื่อว่า อัปปณิหิตะ คือ เป็นสิ่งที่ไม่ต้องอาศัยตั้งอยู่บนกองทุกข์ คือ รูป-นามนั่นเอง ในปรมัตถทีปนีฎีกา มีวจนัตถะแสดงว่า สพฺพทุกฺขานํ นิทานภูตสฺส อาสาทุกฺขสฺส อภาวา อปฺปณิหิโต นาม ฯ แปลความว่า การสงัดจากความดิ้นรนอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ทั้งปวงนั้น ชื่อว่า อัปปณิหิตนิพพาน

หมายความว่า พระโยคาวจรผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาจนเห็นไตรลักษณ์โดยอาการเป็นทุกข์ คือ ภาวะที่ทนอยู่ไม่ได้ ต้องเปลี่ยนแปลงแก้ไขอันหาปณิธิที่ตั้งมั่นไม่ได้เช่นนี้แล้ว เพ่งอารมณ์วิปัสสนาโดยความทุกข์ต่อไปจนบรรลุมรรคผล มีนิพพานเป็นอารมณ์ นิพพานที่เป็นอารมณ์แก่ผู้เห็นทุกข์ ชื่อว่า อัปปณิหิต-นิพพาน และผู้มีอัปปณิหิตนิพพานเป็นอารมณ์นี้ ต้องอาศัยบุญญาธิการแต่ชาติปางก่อนได้อบรมไว้แรงด้วยสมาธิ

๓. สุญญตนิพพาน

สุญญตนิพพาน หมายถึง ภาวะของนิพพานนั้นสูญสิ้นจากกิเลส และอุปาทานขันธ์ ๕ ไม่มีอะไรเหลืออยู่ให้เป็นสิ่งผูกพันกังวล

ในปรมัตถทีปฎีกาแสดงว่า

สพฺพปลิโพเธหิ วิวิตฺตตฺตา สุญฺญตาฯ แปลความว่า ความสงัดจากปลิโพธธรรมทั้งปวงนั้น ชื่อว่า สุญญตนิพพาน

หมายความว่า พระโยคาวจรผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาจนเห็นไตรลักษณ์

โดยความเป็นอนัตตาจนบรรลุมรรคผล มีนิพพานเป็นอารมณ์แล้ว นิพพานที่เป็นอารมณ์นั้น ชื่อว่า สุญญตนิพพาน ผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานที่มีสุญญต-นิพพานเป็นอารมณ์นี้ มีบุญญาธิการแต่ปางก่อนแรงด้วยปัญญา คือ ได้สร้างปัญญาบารมีไว้แต่อดีตมามากนั่นเอง

นิพพานประเภทต่างๆ ที่ได้แสดงแล้วนั้น ได้จากความเป็นไปโดยสามัญญ-ลักษณะและโดยอาการเข้าถึง เมื่อกล่าวโดยวิเสสลักษณะของพระนิพพานโดยเฉพาะแล้ว มีเพียง ๓ ประการ คือ ลักษณะ, รส, ปัจจุปัฏฐานเท่านั้น ส่วนปทัฏฐาน คือ เหตุใกล้ให้เกิดนั้นไม่มี ดังพระบาลีที่แสดงว่า

สนฺติลกฺขณมจฺจุตรส นิพฺพาน อมตๆ อนิมิตฺตๆ
อุปฏฺจานๆ ปทฏฺจานๆ น ลพฺภติฯ

เมื่อแยกแสดงตามนัยลักขณาทิจตุกะของพระนิพพานแล้วได้ดังนี้

สนฺติ ลกฺขณๆ	มีความสงัดจากกิเลสและขันธ์ ๕	เป็นลักษณะ
อจฺจุต รสา	มีความไม่แตกดับ	เป็นกิจ
อนิมิตฺต ปจฺจุปฏฺจานา (วา)	ไม่มีนิมิตเครื่องหมายเป็นอาการ	
นิสฺสรณ ปจฺจุปฏฺจานา	ปรากฏ(หรือ)มีความออกจากภพ	เป็นผล
ปทฏฺจานๆ น ลพฺภติ	ไม่มีเหตุใกล้ให้เกิด (พระนิพพานพ้นจากเหตุปัจจัยทั้งปวง)	

นิพพาน เมื่อกล่าวโดยประเภทแห่งมรรค มี ๔ ประการ คือ นิพพานของโสดาปัตติมรรค, สกทาคามิมรรค, อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค

นิพพาน มี ๕ ด้วยอำนาจการดับกามคุณทั้ง ๕ คือ ดับความยินดีในรูป, ในเสียง, ในกลิ่น, ในรส, ในโผฏฐัพพะ

นิพพานมี ๖ ด้วยอำนาจการดับตัณหา ๖ ประการ คือ การดับรูปตัณหา, สัททตัณหา, คันธตัณหา, รสตัณหา, โผฏฐัพพตัณหา และธัมมตัณหา

นิพพานไม่มีนิมิต

พระนิพพานธาตุ พระพุทธองค์ปฏิเสธสังขารธรรมทั้งหมดทุกอย่าง ไม่ใช่ดิน, น้ำ, ไฟ, ลม, ไม่ใช่วิญญาณ, ไม่ใช่โลกนี้, โลกหน้า, ไม่ใช่ภพไหนๆ, ไม่ใช่อะไรๆ ที่มีอยู่ในโลกทั้งนั้น แต่ทำไมเราจึงรู้ได้ว่า พระนิพพานนั้น มีจริง?

การที่จะรู้ได้ว่า พระนิพพานนั้น มีจริง ก็ต้องอาศัยการบรรลุของบุคคลผู้เข้าไปแจ้งได้ ด้วยการเจริญมรรคที่สมควรแก่การบรรลุพระนิพพานนั้น มีอยู่ ถ้าพระนิพพานไม่มี ข้อปฏิบัติ คือ มรรค หรือ มัชฌิมาปฏิทา ก็จะถึงความเป็นหมันไป คือ ไร้ผล

อีกประการหนึ่ง การที่จะเชื่อ หรือควรจะเห็นว่า พระนิพพานมีจริงนั้นก็เพราะเหตุว่า คุณของพระนิพพานมีประจักษ์อยู่ ความดับกิเลสมีอยู่ ความหลุดพ้นมีอยู่ และผู้ดับกิเลสมีอยู่ หรือผู้หลุดพ้นก็มีอยู่ โดยนัยกล่าวนี้ การบัญญัตินามแห่งคุณของพระนิพพาน จึงมีอยู่โดยอเนกประการ ควรที่นักศึกษาจะได้ทราบคุณนามของพระนิพพานไว้ตามสมควรโดยปริยาย ดังต่อไปนี้

คุณนามของพระนิพพาน

๑. อเสสวิราคนิโรโธ	เป็นธรรมที่	ดับทุกข์โดยพ้นจากราคะ โดยไม่มีเศษเหลือ
๒. อเสสภวนิโรโธ	"	ดับภพไม่มีเศษเหลือ
๓. จาโค	"	สละจากตัณหาทั้งปวง
๔. ปฏินิสฺสคฺโค	"	พ้นจากภพต่างๆ สิ้นเชิง
๕. มุตฺติ	"	พ้นจากกิเลส
๖. อนาลโย	"	ไม่มีความอาลัย
๗. ราคกฺขโย	"	สิ้นราคะ
๘. โทสกฺขโย	"	สิ้นโทสะ
๙. โมหกฺขโย	"	สิ้นโมหะ

๑๐. ตณฺหกฺขโย	เป็นธรรมที่	สิ้นตัณหา
๑๑. อนุปฺปาโท	"	ดับขันธ์ทั้ง ๕
๑๒. อปวตฺตํ	"	ดับนามรูป
๑๓. อนิมิตฺตํ	"	ปราศจากสังขารนิมิต
๑๔. อปฺปณิหิตํ	"	ปราศจากความต้องการ
๑๕. สุญฺญตํ	"	สูญจากทุกข์ได้โดยแท้จริง
๑๖. อปฺปฏิสนฺธิ	"	ไม่มีการเกิด
๑๗. อนุปฺปตฺติ	"	ไม่มีที่ไป
๑๘. อนายูหนํ	"	ไม่มีความพยายาม
๑๙. อชาตํ	"	ไม่มีความเกิด
๒๐. อชรํ	"	ไม่มีความแก่
๒๑. อพยาธิ	"	ไม่มีความเจ็บไข้
๒๒. อคติ	"	ไม่มีคติ
๒๓. อมตํ	"	ไม่มีความตาย
๒๔. อโสกํ	"	ไม่มีความโศก
๒๕. อปริเทวํ	"	ไม่มีการร้องไห้
๒๖. อนุปายาโส	"	ไม่มีการรำพัน
๒๗. อสงฺกิลิฏฺฐ์	"	ไม่มีความเศร้าหมอง
๒๘. อสงฺขตํ	"	ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง
๒๙. นิวานํ	"	พ้นจากเครื่องร้อยรัด
๓๐. สนฺติ	"	สงบจากทุกข์ทั้งปวง

คุณนามของพระนิพพานโดยสังเขปเหล่านี้ อาศัยคุณธรรมของท่านที่ได้บรรลุถึงพระนิพพานแล้ว จึงว่า พระนิพพาน มีอยู่จริง

พระนิพพาน สงเคราะห์ลงใน **นามธรรม** แต่ไม่ใช่ **นามขันธ์** เพราะพระนิพพานพ้นจากการนับว่า เป็นขันธ์ เพราะเป็น **อสังขตธรรม** แต่พระนิพพานเป็นอายตนะ คือ **ธัมมายตนะ** เพราะเหตุว่า เป็นอารมณ์ของมัคคจิตและผลจิต

มัคคจิตและผลจิตนั้น เป็น **มนายตนะ**

พระนิพพานเป็น **ธรรมธาตุ** เพราะเหตุว่า เป็นอารมณ์ของมโนวิญญาณธาตุและมัคคจิต ผลจิต เป็น **มโนวิญญาณธาตุ**

พระนิพพานเป็นอริยสัจ คือ **นิโรธสัจ** เพราะเหตุว่า พระนิพพานเป็นธรรมที่ดับเสียซึ่งทุกขสัจจ์ และสมุทยสัจจ์

พระนิพพานเป็นธัมมารมณ์ คือ เป็นอารมณ์ของมัคคจิตและผลจิต เหตุนี้พระนิพพาน จึงเป็นปรมัตถธรรมที่มีอยู่จริง

คาถาสังคหะ

๑๔. **อิติ จิตฺตं เจตสิกं รูปๆ นิพฺพานมิจฺจปิ**
ปรมตฺถๆ ปกาเสนฺติ จตุธาว ตถาคตาฯ

แปลความว่า พระตถาคตเจ้าทั้งหลาย ทรงประกาศปรมัตถธรรมโดยย่อ ๔ ประการ คือ เจตสิก รูป และ นิพพาน เพียงเท่านี้

อวสานคาถา

อิจฺจานุรุทฺธรจิเต อภิธมฺมตฺถสงฺคเห
ฉฏฺโม ปริจฺเฉโทยๆ สมาเสนาวา นิฏฺิโตฯ

ปริจเฉทที่ ๖ รูปสังคหวิภาคในปกรณ์ที่พระอนุรุทธาจารย์รวบรวมรจนาไว้ซึ่งอรรถแห่งพระอภิธรรม จบลงโดยย่อด้วยประการฉะนี้.